Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

БОРТНЯК АНАСТАСІЯ ФЕДОРІВНА

УДК 340.12 (043.3)

ПСИХОСЕМІОТИКА ПРАВОВІДНОСИН: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД

12.00.12 – філософія права

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Балинська Ольга Михайлівна,
доктор юридичних наук, доцент

Львів – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП 3
РОЗДІЛ 1
СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ
ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ПСИХОСЕМІОТИКИ ПРАВОВІДНОСИН 10
1.1 Стан дослідження проблем психосеміотики правовідносин 10
1.2 Методологія вивчення проблем психосеміотики правовідносин 20
Висновки до розділу 1 32
РОЗДІЛ 2
ПСИХОСЕМІОТИКА ПРАВОСВІДОМОСТІ
СУБ'ЄКТА ПРАВОВІДНОСИН 34
2.1 Правове мислення як семіотичне відтворення правової дійсності 34
2.2 Правова свідомість як засіб
кодування й декодування знаків правовідносин 53
Висновки до розділу 2 71
РОЗДІЛ 3
ПСИХОСЕМІОТИКА ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ 74
3.1 Правова комунікація учасників правовідносин
як процес реалізації змісту правових знаків 74
3.2 Правова поведінка як діяльнісна інтерпретація
семіотичної інформації у процесі правовідносин 92
Висновки до розділу 3 111
РОЗДІЛ 4
ПСИХОСЕМІОТИКА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ 113
4.1 Юридична відповідальність
як психосеміотична характеристика правовідносин 113
4.2 Психосеміотичні характеристики юридичної відповідальності 129
Висновки до розділу 4 146
ВИСНОВКИ 149
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 155

ВСТУП

Актуальність теми. Філософи права, на відміну від науковців із прикладних юридичних спеціальностей, досліджують не лише безпосередню правову дійсність (зокрема правові відносини), а й абстрактне відображення та сприйняття її, відповідні знання про цю дійсність. Однією із форм відтворення та моделювання правової дійсності є правові знаки.

Вивчення закономірностей і особливостей формування, сприйняття та розуміння знаків людиною, функціонування знакової інформації в людській діяльності та соціальній комунікації – основне завдання психосеміотики як окремого міждисциплінарного наукового напряму.

На сьогодні відомі дослідження у сфері психосеміотики спілкування (Г. Е. Крейдлін), діяльності та засвоєння мови (Ч. У. Моріс), лінгвістики, філософії, мистецтва (Ю. С. Степанов), пізнання і наукової творчості (В. Розін), візуальних повідомлень, зокрема архітектури (У. Еко) та спілкування (О. О. Петрова), тілесності (І. В. Журавльов, О. С. Нікітіна), суб'єктивних реальностей особистості (Н. М. Корольова) та в багатьох інших найрізноманітніших сферах (наприклад, щодо фемінізму, психічних захворювань, мови програмування і навіть ювелірних прикрас). Із-поміж значної кількості таких досліджень тематично вирізняються психосеміотика політичної діяльності (О. І. Шейгал) та трудової діяльності в контексті юридичної психології (В. Л. Васильєв), де предметом вивчення є людська поведінка з огляду впливу на неї знакових повідомлень об'єктивної дійсності.

У сфері права семіотику застосовували у працях філософсько-прикладного характеру, зокрема щодо праворозуміння: С. Е. Зархіна, яка виконала реконструкцію історичного розвитку ідей, що стосуються філософського осмислення мови права та юридичної семіотики;

П. М. Балтаджи, яка використовувала методологію семіотики для виявлення закономірностей та особливостей мови актів застосування права і визначення її залежності від рівня професійності, мовної підготовки, загальної та правової культури суб'єктів правозастосування; А. С. Токарська, яка здійснила комплексний науково-теоретичний аналіз та вивчення ключових напрямів оптимізації регулювання правової комунікативної діяльності, а також їх комплексне філософсько-правове обґрунтування на підставі тих базових механізмів міжсуб'єктних інтеракцій, що є в основі генерування сучасного права, зокрема герменевтики, аксіології та семіотики; Т. С. Подорожна, яка виокремила символічну функцію як одну з основних функцій законодавчих дефініцій; А. М. Бернюков, який доповнив структурно-семіотичним аналізом універсальний метод інтерпретації у контексті вивчення юридичної герменевтики як методології здійснення правосуддя; В. М. Вовк, яка досліджувала бінарно-опозиційний характер правової дійсності, парадигматичної та синтагматичної систем права, невербальних і вербальних семіотичних систем права, принцип бінарних опозицій у тілесних практиках римського права; О. М. Балинська, яка обґрунтувала новий науковий напрям – семіотику права як окрему парадигму філософії права, що концептуально охоплює всі основні філософські аспекти (онтологію, гносеологію, аксіологію, антропологію та праксеологію) права як суспільного феномена, що створений і діє на основі функціонально зорієнтованих сигналів, кодів, знаків соціальної дійсності.

Однак дуже мало досліджень, що стосувались би власне психологічної складової семіотики права. Невивченою, а отже, і дискусійною залишається проблематика психології знаковості й символізму середовища функціонування права, зокрема контексту його реалізації у процесі правовідносин. Саме це стало причиною вибору напряму окресленого дослідження, адже достеменне вивчення процесів формування та функціонування права як знакової системи потребує

глибокого інтерсуб'єктивного підходу, який здатна забезпечити саме психосеміотика як міждисциплінарний науковий напрям.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у контексті теми науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433), а також відповідно до Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 років (п. 15. Психологічне супроводження оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України), затверджених наказом МВС України від 29.07.2010 № 347.

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження – пошук семіотичних механізмів правопізнання, виявлення психосеміотичної специфіки виникнення і руху (функціонування) правових знаків як феноменів відтворення правової дійсності та засобів міжособистісного спілкування, вивчення комунікативних функцій соціального суб'єкта на основі мисленнєвої та діяльнісної інтерпретації семіотичної інформації. Відповідно до поставленої мети визначено низку таких основних *задач*:

– окреслити стан вивчення проблем психосеміотики загалом та рівень застосування цього наукового напряму в юриспруденції, зокрема у сфері правових відносин;

– виявити основні методологічні засади психосеміотики як міждисциплінарного напряму в межах філософії права;

– дослідити правове мислення як семіотичне відтворення і моделювання правової дійсності;

– розглянути правосвідомість людини у розрізі психосеміотики як засіб творення правових знаків;

– простежити механізм правової комунікації як процес реалізації змісту правових знаків;

– вивчити правову поведінку соціального суб'єкта як діяльнісну інтерпретацію семіотичної інформації;

– виокремити юридичну відповідальність як психосеміотичну ознаку правовідносин;

– з'ясувати психосеміотичні засади юридичної відповідальності.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини у контексті функціонування правових знаків та загальносоціальних знакових систем.

Предмет дослідження – психосеміотичні складові правовідносин у межах філософсько-правового підходу.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали: *семіотичний підхід* у вивченні процесів творення та функціонування соціальних, зокрема правових знаків (використовувався впродовж усієї наукової розвідки); *герменевтичний підхід*, що у поєднанні зі семіотикою забезпечив розуміння і сприйняття правової дійсності (відображено у підрозділах 2.1, 2.2, 3.1 і 3.2); *антропологічний підхід*, який дав змогу продемонструвати не класичне розуміння правовідносин, а з позиції суб'єкта як їх центральної фігури (про це йдеться у розділах 2 і 3); *діяльнісний підхід*, що став методологічною основою для дослідження закономірностей відображення впливу правових знаків у правовій поведінці (підрозділ 3.2); *феноменологічний підхід*, який сприяв вивченню правових знаків як певних феноменів відтворення найбільш значущих елементів правової дійсності (підрозділ 2.1); *системно-структурний підхід*, завдяки якому правовідносини було структуровано на окремі сегменти з центром перетину на особі суб'єкта, що забезпечило цілісність і системність філософсько-правового дослідження психосеміотики правовідносин (про це – у розділах 2, 3 і 4).

Водночас використано такі *загальнонаукові методи*, як логічний (зокрема, прийоми аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, абстрагування тощо) – для послідовної аргументації теоретичних позицій у

всій дисертації, моделювання – для вивчення процесів утворення знаків правової дійсності (розділ 2); *спеціальні методи:* лінгвістичний – для аналізу вербальних правових знаків (розділ 2) і психологічний – для дослідження процесів сприйняття, пам'яті, уяви та мислення загалом (розділи 2 і 3); *конкретні методи* – спеціально-юридичний і порівняльно-правовий (розділ 4).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням правовідносин у контексті функціонування системи знаків, що дає підстави виокремити психосеміотику права і правовідносин як новий філософсько-правовий напрям. Зокрема:

уперше:

– досліджено правове мислення суб'єкта правовідносин з позиції психосеміотики як процес відтворення й водночас моделювання правової дійсності із застосуванням механізму побудови мисленнєвих знакових конструкцій;

– виокремлено юридичну відповідальність як психосеміотичну характеристику правовідносин, що відтворена у знаковому конструкті «відповідальність за», який вказує на підставу відповідальності;

– з'ясовано психосеміотичні засади юридичної відповідальності, що розкриваються у знаковому конструкті «відповідальність перед», який вказує на інстанцію/особу, з якою (або щодо якої) в соціального суб'єкта виникає правовідношення відповідальності;

удосконалено:

– основні засади психосеміотики як міждисциплінарного наукового напряму, що здатний розвинути у філософії права новий підхід і метод праворозуміння та правопізнання;

– механізм правової комунікації як одного зі способів правової організації соціальних суб'єктів, що відбувається завдяки використанню певних знаків та знакових конструкцій;

дістали подальший розвиток:

– дослідження психосеміотики права та правовідносин у межах загальної семіотики права як напряму філософії права, що вивчає окреслені феномени з позиції знаковості, символічності й атрибутивності;

– підхід до розуміння правосвідомості людини як засобу формування знаків і знакових конструкцій, що відтворюють і моделюють правову дійсність;

– вчення про правову поведінку соціального суб'єкта як спосіб демонстрації впливу соціальних знаків на інструментальну предметну діяльність, що керується певними психосеміотичними правилами.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть застосовуватися у навчальному процесі під час викладання й поглибленого вивчення філософії права, загальної теорії держави і права, юридичної деонтології, юридичної лінгвістики та юридичної психології, а також використовуватися у підготовці навчально-методичної літератури з відповідних навчальних дисциплін. У науковій діяльності результати окресленого дослідження активізують застосування семіотики й психосеміотики у розробках інших сфер життєдіяльності людини і суспільства. У сфері реалізації права психосеміотика може бути корисним підходом, зокрема щодо розуміння сутності юридичної відповідальності та адекватного призначення її з уваги на специфіку різних знакових проявів правової дійсності.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана самостійно на основі особистих досліджень здобувача; не містить текстових запозичень і результатів досліджень інших авторів без посилань на їхні праці. З наукової праці, опублікованої у співавторстві з науковим керівником доктором юридичних наук, доцентом О. М. Балинською, у роботі використано лише ті положення й ідеї, що є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів досліджень. Результати досліджень, викладені у дисертації, оприлюднені на низці заходів, зокрема таких, як:

Всеукраїнська наукова конференція ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (Львів, 27 вересня 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави» (Львів, 22 листопада 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (Запоріжжя, 27–28 грудня 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Научные работы, практика, разработки, инновации 2013 года / Naukowe prace, praktyka, opracowania, innowacje 2013 roku» (Закопане, Республіка Польща, 30–31 грудня 2013 р.).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у семи наукових статях. П'ять із них – у фахових наукових виданнях України, дві – у наукових періодичних виданнях іншої держави (Російської Федерації). Положення дисертаційної роботи додатково викладені у чотирьох тезах виступів на науково-практичних заходах.

РОЗДІЛ 1
СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ПСИХОСЕМІОТИКИ ПРАВОВІДНОСИН

1.1 Стан дослідження проблем психосеміотики правовідносин

Здатність людини абстрактно мислити і завдяки цьому створювати різноманітні символи (знаки), що відтворюють елементи оточуючого світу і свого перебування у ньому, є однією з найважливіших характеристик людини, що вигідно вирізняє її з-поміж інших живих істот. Ці символи і знаки є одночасно засобами пізнання, способом структурування і знаряддями впорядкування об'єктивної дійсності, адже в людській життєдіяльності вони виступають абстрактним та узагальненим її відтворенням у проекції на загальносуспільні відносини. Це стосується всіх сфер життєдіяльності людини, зокрема і правових відносин.

Важливе значення у дослідженні цих питань має психосеміотика, предметом вивчення якої є, власне, закономірності створення і функціонування знаків і знакових систем та їх вплив на людську поведінку як семіотичних повідомлень об'єктивної дійсності.

У контексті нашого дослідження стан вивчення проблем психосеміотики правовідносин доцільно розділити на два основні напрями – сучасний стан вивчення психосеміотики загалом та рівень застосування цього наукового напряму в юриспруденції, зокрема у сфері правових відносин.

Що стосується психосеміотики, то відразу ж доречно зауважити, що це окремий напрям семіотики (від грец. *semeion* – знак) – науки про знаки та знакові системи, яка є відносно новою для українського наукового середовища. Відносно, тому що є низка досліджень, які стосуються

вивчення цієї науки як міждисциплінарного підходу і методологічного підґрунтя для пізнання інших предметів об’єктивної реальності та елементів свідомості людини.

Як уважає О. М. Балинська, «семіотика є найбільш оформленою частиною нових системно-структурних досліджень, адже вона містить не тільки формалізовану частину (абстрактна семіотика), а й широке поле спостереження за фактами, де розглядає всі явища культури як знакові системи і феномени мови (семіологія). Семіотика, зокрема, здатна виробити нові підходи до вивчення й розуміння універсальних знакових конструкцій, що лежать в основі інформаційних моделей як цілісних знакових систем, якими користується світове співтовариство і однією з яких є право» [9, с. 1–2]. Власне ця дослідниця здійснила найбільш повний огляд наукових досліджень у сфері семіотики, щоби продемонструвати слушність постановки проблеми про формування нової філософсько-правової парадигми – семіотики права [8].

У сучасній Україні семіотичний підхід застосовують у різноманітних наукових галузях. З-поміж близьких за напрямом досліджень цієї розвідки можна назвати низку дисертаційних робіт. Зокрема, наукові праці з вивчення: феноменології архетипу в системі соціокультурного освоєння колективного несвідомого (С. А. Маленко [105]); гносеологічного аспекту філософського символізму (П. В. Кретов [86]); психологічних чинників національної самосвідомості особистості (А. М. Березін [16]); впливу етнічних стереотипів на процес міжособистісного сприйняття інформації (О. В. Квас [71]); ролі архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб’єкта до близьких йому людей (І. В. Євтушенко [56]); психосемантичних особливостей сприймання людиною народної орнаментальної символіки (О. Г. Польшина [131]); психосемантичної структури професійної свідомості практикуючого психолога (Н. А. Кучеровська [87]); семіотичних аспектів соціальної реальності (А. В. Чантурія [173]); культурно-маркованих знаків історичних епох під час перекладу наукових і художніх текстів (Ю. П. Чала

[172]); проблем антропологізму та когнітивної семантики (А. В. Шарипін [177]); архетипної пам’яті та семіотичних відповідників в англомовних та українських художніх творах (О. В. Дуброва [53]); семіотичного інструментарію в комунікативній стратегії українського телебачення (В. В. Бабенко [5]); функціонування семіотичних утворень у державному управлінні (В. М. Дрешпак [52]) тощо.

Вагомим підґрунтям для цієї дисертації стала низка монографічних праць, щоправда, слід зауважити, здебільшого російських авторів.

Наприклад, важливим для застосування методології семіотики є знання того, що здатність людини до означування об’єктивної реальності не тільки спрощує сприйняття елементів останньої, а й сприяє збереженню їхніх значень у формі відтворення означників у пам’яті. Про це йдеться у монографії А. І. Макарова «Феномен надіндивідуальної пам’яті (образи – концепти – рефлексія)» [101]. Через аналіз процесу концептуалізації та ключових теорій пам’яті автор демонструє функціональну і смислову структуру цього феномена, що дає йому підстави вивести механізм управління свідомістю та поведінкою людини через символічне середовище образів пам’яті. Цю позицію було використано в цій дисертації під час вивчення функціонування знаків правової дійсності й доведення їх властивостей впливу через легку запам’ятовуваність і відтворюваність у свідомості, а далі – й у поведінці.

У цьому контексті також згадано ідею Ю. Лотмана – одного з яскравих представників тартуської семіотичної школи – про основну функцію семантики, тобто змістову інтерпретацію семіотичних моделей, що зберігаються в пам’яті певної культури. Цю ідею він розвинув в одній із провідних своїх праць під назвою «Семіосфера», в назву якої лягла концепція світу як сфери панування знаків [100]. Заслугою цього вченого вважається введення у сферу семіотичного мислення чинника свідомості – цим він окреслив двоїстість знакової ситуації, яку називав «онтологічною

передумовою перетворення світу предметів у світ знаків». Про це, зокрема, йдеться у його праці «Всередині мислячих світів: Людина. Текст. Семіосфера» [98].

Цікавою також є позиція С. Махліної, описана у монографії «Семіотика культури повсякденності» про те, що знак (тут здебільшого невербальний) виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнання, виховання та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури» [106, с. 140]. Відтак, можемо говорити про універсальність (доступність і прийнятність) правових знаків у межах певної правової культури; про семіотичність права, закладену в автентичній історичній пам'яті соціуму, який зберігає і передає у спадок певні правові образи, концепти, символи (так звана, ейдетична, образна пам'ять); про мнемонічну (що відтворюється через пам'ять) життєдіяльність людини.

Відомий російський філософ і методолог В. Розін, абстрагуючись від семіотичних досліджень Г. П. Щедровицького, включає у семіотичну теорію не тільки вчення про знаки та їх типи, а й оригінальні концепції схем як семіотичних утворень, психічних реальностей, семіотичних організмів. У праці «Семіотичні дослідження» на основі семіотичного підходу цьому авторові вдалося пояснити феномен людини, певні особливості мистецтва та наукової творчості. Він наголошує, що «основне завдання семіотики як теорії знакових систем, якщо вона хоче бути особливою наукою, а не іншою назвою розширеної лінгвістики, розширеної логіки чи психології, полягає у поєднанні тих напрямів про знаки та знакові системи, що напрацьовані на даний час у психології, логіці, мовознавстві та інших дисциплінах; семіотика матиме шанс на існування як самостійна наука, якщо вирішуватиме це насущне завдання» [144, с. 8]. Ми цілком згідні з Розіним, що семіотика має бути описово-пояснювальною наукою про окремі системи знаків настільки, наскільки вони відокремлені та формалізовані [144, с. 11].

Про прикладний характер семіотики йдеться у навчальному посібнику Г. Є. Крейдліна та М. А. Кронгауза [85]. Автори, будучи професійними лінгвістами, подають аналіз різноманітних ситуацій спілкування за допомогою мови і без неї, різних знакових систем, знаків у культурі (зокрема чисел, людських рук, каміння, танцю). Корисність цієї книги для нашого дослідження полягає в описі механізму виникнення знаків, їх об'єднання в системи, облаштування цих систем, правила комбінування, синтагматичні й парадигматичні відношення в них та ін.

Однозначно, цікавими і корисними для виведення доктринальності семіотики правовідносин у межах філософії права стала низка наукових праць, які демонструють можливість застосування семіотичного підходу в різноманітних сферах. Наприклад, у роботі «Знакотворчість. Семіотика російського авангарду» [44] на основі розвинутих традицій празького структуралізму чеський семіотик М. Григар піддає структурно-семіотичному аналізу широкий спектр художніх явищ початку XX ст., детально описуючи методологічну основу свого підходу.

Близькою до проблем забезпечення правопорядку є проблематика ще одного прикладного використання семіотики, на цей раз – сфери релігії [106]. Вже попередньо згадувана С. Махліна також аргументовано доводить корисність та ефективність застосування знань знакових особливостей різних релігійних вірувань у подоланні ксенофобії, формуванні взаємної віротерпимості й толерантності. Цей аспект використано у дисертації, зокрема у дослідженні одного із проявів концепту відповідальність перед Богом.

Прикладний характер ще однієї праці зі сфери семіотичних досліджень (колективної монографії «Психосеміотика тілесності» [137]) дав змогу вивчити семіотичну природу людини та її знаковість у двох ракурсах: людина як суб'єкт створення знаків і як об'єкт знаковості. Автори демонструють процес соціальної комунікації через символізацію

суб’єкт-об’єктних відносин. На їх думку, «семіотичність – це завжди соціальність; знаки використовує суспільство винятково заради спілкування, передачі інформації між людьми». Проблема символічного опосередкування тілесності людини дала поштовх до вирішення низки наукових завдань щодо вивчення права як соціального, психологічного, мовного, культурного явища та його антропологічного закорінення.

Погляд на мову як певний простір, у якому люди формують свої ідеї, презентує російський філолог Ю. С. Степанов. У своїй праці «У тривимірному просторі мови: Семіотичні проблеми лінгвістики, філософії, мистецтва» [157] він визначає певні типові ставлення до мови, що утворюють історичні періоди, «стилі» чи «парадигми» мислення в науці від античності до наших днів. Зокрема, демонструє ці парадигми відповідно до трьох параметрів («вимірів») мови – семантики, синтактики, прагматики, формуючи таким чином «простір думки».

Посилання на певні позиції філософії, трансперсональної психології, психіатрії, культурології, релігієзнавства використав у своїй праці «Спонтанність свідомості» В. В. Налімов для розкриття природи змісту (смислу) та побудови ймовірнісно орієнтованої смислової моделі особи [119]. Такий підхід дав змогу розглянути зв’язок семіотики правової дійсності, зокрема сфери правовідносин, з її фізичним відповідником, природу творення правових знаків та їх розуміння, багатовимірність людини як соціального суб’єкта.

Одні з активних прихильників європейської традиції семіотики М. Бронуен і Р. Феліцітас дуже влучно відтворили сучасний стан цієї науки. В одному із довідкових видань, де найповніше викладена теорія Паризької школи семіотики, вони зазначають: «Можна сказати, що ідеї семіотики витають у повітрі. Вона вже не обмежується філологічними студіями та науковими установами. Семіотичний метод застосовується в маркетингових дослідженнях, засобах масової інформації, в юриспруденції, навіть у візуальному й жестовому дискурсі. У цих

напрямах вважається, що семіотика корисна як аналітичний засіб виявлення значень, пошуку можливих рішень і навіть передбачення відповідного ефекту. Але й це ще не все: … територія тексту чи дискурсу відкривається для глибшого розуміння і нових способів інтерпретації» [23, с. 12].

Яскравою особистістю серед сучасних семіотиків є російський юрист і педагог за освітою та філолог за покликанням А. Соломонік, який свого часу емігрував до Ізраїлю; його праці з проблем семіотики активно ввійшли в науковий обіг [152; 153; 154]. Напрацювання вченого дають знання про місце семіотики у взаємовідносинах онтології та гносеології, співвідношення двох типів дійсності – онтологічної та семіотичної, роль людини у цих процесах та прогностичну силу семіотичних побудов. А. Соломонік не лише заперечує всім, хто вважає семіотику ніякою не наукою, а тільки філософською темою для обговорення, а й наголошує на необхідності та наявних можливостях створення основи семіотичної науки зі своїм предметом вивчення, концептуальним і термінологічним апаратом та специфічними методами дослідження.

Що стосується саме психосеміотики як окремого семіотичного напряму, то зрозуміло, що наукові дослідження у цій сфері стосуються не стільки функціонування знаків, скільки їх виникнення (а саме – джерела їх виникнення, тобто свідомості людини) та розуміння (усвідомленого сприйняття).

У цьому контексті також є чимало праць, що варті уваги і стали основою нашої дисертації. Зокрема, свідомість як соціокультурна за походженням семіотична система знань соціального суб’єкта, опредметнена контекстом життєдіяльності суспільства, стала предметом дослідження О. Ю. Артем’євої у праці «Основи психології суб’єктивної семантики» [3]; О. Г. Шмельова у монографії «Вступ в експериментальну психосемантику: теоретико-методологічні основи і психодіагностичні можливості» [180]; В. Ф. Петренка у концептуальній розробці «Основи

психосеміотики» [127]; Д. О. Леонтьєва у науковому дослідженні «Психологія змісту: природа, побудова і динаміка змістової реальності» [96]; О. В. Улибіної у роботі «Психосемантика буденної свідомості» [161] та багатьох інших.

Паралельно публікувалися наукові дослідження з проблем застосування семіотики і психосеміотики в Україні. Нині широко відомі, наприклад, наукові публікації Д. Бочарова [21; 22] та О. Павлишина [125; 126]; фундаментальна праця Г. Почепцова «Семіотика» [136]; монографічні розвідки М. Ю. Савельєвої «Вступ в метатеорію свідомості» [146] та О. М. Лозової «Психосемантика етнічної свідомості» [97]; дослідження із застосування семіотики у сфері праворозуміння В. Вовк [34], Т. Дудаш [54], С. Зархіної [61], В. Речицького [141], А. Токарської [159] тощо.

Треба зауважити, що філософи права, на відміну від науковців із прикладних юридичних спеціальностей, прагнуть досліджувати і досліджують не лише безпосередню правову дійсність (зокрема, правові відносини), а й абстрактне відображення, сприйняття її, знання про цю дійсність. Саме тому предметом філософії права мають бути, як уважає Т. З. Гарасимів, не стільки реальні правові явища і процеси, а значення, сенс правових явищ, які, безумовно, не можна абсолютно відривати від реальних об’єктів [36, с. 70]. Цей аспект взято до уваги під час аналізу права як сукупності знаків, що відображають правову дійсність і моделюють правові відносини; ці знаки передають зміст правових явищ і безпосередньо стосуються реальних об’єктів цієї дійсності.

Окремо слід наголосити, що з’являються навіть окремі блоги, присвячені проблемам семіотики. Наприклад, блог М. М. Махнія «Невербаліка у культура» [107], де пропонується обговорення проблем доволі широкого кола явищ. Зокрема, автор відносить до невербаліки такі концепти, як: тілесно-виражальні символи, стилі зачісок і одягу, косметику і парфуми, предмети побуту і дизайн інтер’єру; такі види мистецтва, як балет, музика і живопис, паралінгвістичні компоненти (манера мовлення,

покашлювання, сміх), смакові переваги, зокрема символіку, пов'язану з їжею, різні форми втіхи (паління, жування гумки тощо), просторово-часові аспекти спілкування, власне, все те, що не є словом.

Поєднання психології та семіотики практикується порівняно недавно, але продуктивно, адже ці науки мають спільний предмет вивчення – свідомість. На сьогодні відомі дослідження у сфері психосеміотики спілкування [85], діяльності та засвоєння мови [117; 130], лінгвістики, філософії, мистецтва [157], пізнання і наукової творчості [144], візуальних повідомлень, зокрема архітектури [55] та спілкування [128], тілесності [137], суб'єктивних реальностей особистості [79] та в багатьох інших найрізноманітніших сферах (наприклад, щодо фемінізму, психічних захворювань, мови програмування і навіть ювелірних прикрас). Із-поміж значної кількості таких досліджень тематично вирізняється психосеміотика політичної діяльності [179] та трудової діяльності в контексті юридичної психології [28], де предметом вивчення є людська поведінка з огляду впливу на неї знакових повідомлень об'єктивної дійсності.

Відтак, учені-юристи активно визнають значущість психосеміотичних досліджень. «Значення психосеміотичного підходу до раціоналізації трудової діяльності людини, – пише В. Л. Васильєв, – полягає в такому: по-перше, він є основою для аналізу природи і структури знакової інформації; по-друге, дає змогу розкрити глибинні взаємозв'язки між об'єктивною (система знакової інформації) та суб'єктивною (переробка знакової інформації) системами; по-третє, дає конструктивний метод для розробки вимог до організації інформаційної основи діяльності та процесу навчання людини відповідній діяльності, в якій використовується знакова інформація» [28, с. 89].

Тобто психосеміотичний супровід життєдіяльності людини розвиває у неї здатність оперувати предметами об'єктивної дійсності за допомогою

їх знакових відповідників, виокремити й аналізувати знакові ситуації та типи відносин (зокрема, правових), систематизувати й опрацьовувати отриману інформацію, а отже, використовувати її для організації та поточного вдосконалення свого буття. Знаки як основні елементи і засоби мисленнєвої діяльності «допомагають здійснювати операції абстрагування, узагальнення й опосередкування властивостей і відношень предметів і явищ» [28, с. 90]. Знаки (зокрема, правові), беруть участь в управлінні процесом трансформації дійсності у свідомість людини і водночас організовують, впорядковують її мисленнєву діяльність, що допомагає сформувати у кожного зокрема свою образно-поняттєву модель цієї дійсності.

Застосування психосеміотики у вивченні правовідносин доцільне через наголошення на ролі психологічного чинника і у формуванні, і у сприйнятті правових знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини та активізацію процесів сприйняття і переробки правової інформації, робить доцільним застосування правових знаків для впорядкування правової практики

Можна було б далі аналізувати праці багатьох інших авторів з проблем психосеміотики, зіставляти їхні наукові погляди і концептуальні підходи, а також адаптувати їх до сфери правовідносин. Однак у процесі дослідження складових аспектів психосеміотики правовідносин (правового мислення як відтворення правової дійсності, правової свідомості як засобу творення знаків права, правової комунікації як процесу реалізації їх змісту, правової поведінки як діяльнісної інтерпретації семіотичної інформації правової дійсності, юридичної відповідальності як психосеміотичної характеристики правовідносин та психосеміотичних характеристик самої юридичної відповідальності) також здійснено детальний аналіз використаних джерел, що дало змогу розробити комплексний підхід до правовідносин як предмета семіотичного аналізу та продемонструвати їх знакову природу.

Такий обсяг проаналізованих джерел нашого дослідження не свідчить про остаточну вивченість проблем виникнення й функціонування правових знаків у процесі правових відносин. Навпаки, на їх основі ми лише намагалися розкрити сутність семіотики правовідносин як складову загальної семіотики права в контексті філософсько-правової парадигми, беручи до уваги усі можливі аспекти.

Попри те, що семіотичний підхід починають активно застосовувати у дослідженні юридичної практики (правотворчості, офіційного тлумачення, криміналістики, судочинства тощо), не вивченою залишається інша психосеміотика правовідносин, що може забезпечити дослідження права і сфери його реалізації як системи специфічних функціонально зорієнтованих знаків. Тому науковий інтерес окреслив предмет дослідження, виокремивши для вивчення та аналізу психосеміотику правосвідомості, правової поведінки та юридичної відповідальності.

1.2 Методологія вивчення проблем психосеміотики правовідносин

Довершеність певної наукової галузі чи сфери знань визначається на основі міри розробленості її методологічних засад. Юриспруденція досягла певного рівня розвитку свого категоріального апарату та метології, натомість семіотика, зокрема психосеміотика, ще зовсім недостатньо забезпечена методологічними засобами пізнання, тим більше це стосується такого міждисциплінарного напряму, як психосеміотика права та правовідносин. Для філософії права важливо з’ясувати, які методи, прийоми, принципи доцільно застосовувати у вивченні правової дійсності та її складових, що стають предметами філософсько-правових досліджень.

Сучасні тенденції у зміні предмета, а отже, й об’єкта дослідження правової науки, позначаються на її методології. До таких тенденцій науковці відносять *антропологізацію* (людина стає центральним об’єктом юриспруденції, а її природно-правові властивості та закономірності їх державно-юридичного забезпечення поступово стають найважливішою складовою предмета цієї науки), *глобалізацію* (об’єктом вивчення, попри національні держави та їхні правові системи, дедалі частіше стають міжнародно-правові системи і, так зване, інтегративне праворозуміння) і *деформацію* (межі права дещо розмиваються, воно втрачає свою змістову чіткість, зливаючись із іншими соціальними явищами, що пов’язано із виникненням таких міждисциплінарних наук, наприклад, як юридична психологія, юридична антропологія, юридична лінгвістика, юридична логіка, юридична герменевтика та інші).

У цих тенденціях можна простежити до певної міри негативні моменти, але, однозначно, є чимало позитиву. Адже якраз за таких умов можна доволі коректно й водночас глибоко вивчити такі правові явища, які не повністю формально визначені. До таких феноменів належать, зокрема, правова комунікація, правовий знак, правовий код, правовий сигнал, право як знакова система – тобто все, що належить до сфери семіотики права. Тому для опису методології дослідження проблем семіотики права ми братимемо до уваги адаптивно можливі засоби наукового і практико-прикладного пізнання.

Методологія – це сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмета науки; система певних теорій, законів, підходів, що відображають процес пізнання; складне утворення, що охоплює концептуальний виклад мети, змісту, а також цілої системи підходів, методів, логічних прийомів та інших можливих засобів пізнання й удосконалення досліджуваних явищ, які забезпечують отримання максимально об’єктивної, точної, систематизованої інформації про досліджувані проблеми [7, с. 61–62].

Методологія, якою користуються вчені-юристи, складається з тих самих процедур, які ми застосовуємо у своїй повсякденній практичній діяльності, хоча в науці вони здійснюються більш організовано й систематично і піддаються спеціальному осмисленню та критичному аналізу. Саме цим і займається методологія правової науки як особлива сфера вивчення юриспруденції, що охоплює у своїй сфері систему правових понять, принципів і теорій, а також конкретні прийоми та способи дослідження правових явищ [90, с. 10–11] та їх знакових відповідників.

Для розкриття методології дослідження проблем психосеміотики правовідносин послуговуватимемось триступеневою схемою: 1) підходи, що відображають концептуальний аналіз і в методології здебільшого подаються як філософсько-світоглядні методи; 2) методи, що демонструють інструментарій дослідження і класифікуються на загальнонаукові, спеціальні та конкретно наукові; 3) методологічні принципи, що проявляються як певні ідеї та вимоги наукової розвідки. Уже на основі цього доцільно вивести окремий парадигмальний підхід, який здатна запропонувати психосеміотика для вивчення знаків та знакових конструкцій і систем.

Так, зокрема, синергетичний підхід дав змогу дослідити правові відносини як сукупність процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур і систем різної природи. Правовідносини якраз і є такою самоорганізованою знаковою системою, в якій функціонує механізм спонтанного формування і функціонування правових знаків, що безпосередньо взаємодіють із зовнішнім середовищем (це середовище є джерелом їх виникнення – дає інформацію для правотворчості, а також сферою його реалізації – сприймає правові знаки як своєрідний регулятор суспільних відносин). Семіотичний контекст синергетичності правовідносин відтворено у розділі 1 «Психосеміотика правосвідомості» та розділі 2 «Психосеміотика правової поведінки».

Герменевтичний підхід став основним методологічним принципом для встановлення смислової відповідності: по-перше, між правовою дійсністю і її відтворенням у правових знаках (завдяки правовому мисленню та правовій свідомості), по-друге, між сприйняттям знаків та відтворенням у поведінці (правовій комунікації). Цей метод розуміння в контексті правовідносин діє відповідно до закону діяльнісного відтворення інформації. Герменевтичний підхід до розуміння правових знаків забезпечує процес правової комунікації. Найширше цей підхід відображено у підрозділах 2.1 «Правове мислення як семіотичне відтворення правової дійсності», 2.2 «Правова свідомість як засіб кодування й декодування знаків правовідносин», 3.1 «Правова комунікація учасників правовідносин як процес реалізації змісту правових знаків» і 3.2 «Правова поведінка як діяльнісна інтерпретація семіотичної інформації у процесі правовідносин».

Діяльнісний підхід застосовано, щоб розглянути діяльність соціального суб'єкта як динамічну взаємодію із правовою дійсністю, а також як специфічну професійну, наукову, навчальну та інші форми його активності, у яких він досягає свідомо поставлених завдань, що формуються внаслідок виникнення певних правових потреб. Водночас, діяльнісний підхід слугує методологічною основою для дослідження закономірностей руху (функціонування) правових знаків у єдиному інформаційному полі (підрозділ 3.2 «Правова поведінка як діяльнісна інтерпретація семіотичної інформації у процесі правовідносин»).

У межах діяльнісного доцільно виокремити *антропологічний підхід* до дослідження механізму виникнення й функціонування знаків у правовій дійсності. Методологічна значущість цього підходу для вивчення правовідносин надзвичайно висока, адже тільки людина творить свідомі знаки, що означують елементи правової дійсності, узгоджує їх значення з уже наявними знаками й послуговується ними для порозуміння з іншими

соціальними суб'єктами, щоб упорядкувати, систематизувати, внормувати взаємовідносини в суспільстві. Цей підхід став одним із основних, бо застосований у всіх підрозділах дисертації, оскільки обрано не класичне розуміння правовідносин, а бачення цього механізму з позиції суб'єкта (активного учасника – творця, сприймача й інтерпретатора змісту правових знаків; найбільш докладно про це йдеться у розділі 2 «Психосеміотика правосвідомості суб'єкта правовідносин» і розділі 3 «Психосеміотика правової поведінки»).

Феноменологічний підхід сприяв вивченню механізму відтворення правової дійсності у правосвідомості соціального суб'єкта. Здатність людини помічати найбільш значущі елементи оточення, аналізувати й узагальнювати їх, виокремлювати найбільш влучні ознаки і властивості, групувати й класифікувати – все це та багато інших мисленнєвих операцій роблять людину спроможною творити феномени, тобто формувати й, відповідно, називати те, що піддається чуттєвому сприйняттю (дії, події, явища, факти та інше із правової дійсності). Цей підхід став методологічним підґрунтям підрозділу 2.1 «Правове мислення як семіотичне відтворення правової дійсності».

Системно-структурний підхід допоміг виокремити додаткові складові процесу правопізнання – знакове відтворення елементів правової дійсності та їх конституювання. Словом, завдяки цьому підходу правовідносини було структуровано на окремі сегменти з центром перетину на особі суб'єкта як центральній фігурі цієї сфери: правова дійсність дає інформацію, яку людина перетворює у знаки і передає іншим для налагодження комунікації; інші інтерпретують зміст цих знаків у своїй поведінці, отримуючи за це схвалення (у разі правомірності) або покарання (у разі прояву протиправності). Комплексний аналіз такої структури правовідносин забезпечив цілісність, системність психосеміотичного дослідження.

Серед *загальнонаукових методів* одним із основних є *логічний*, який застосовують для послідовної аргументації теоретичних позицій, усунення суперечностей, доведення наукових положень; тобто за своєю сутністю це важливий інструмент наукової діяльності загалом. Тому цей метод застосовано під час викладу усього матеріалу цього дослідження. Зокрема, використано прийоми *аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, абстрагування* та інші.

Загальнонауковий метод моделювання застосовується для дослідження внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження. За його допомогою аналізуються ті процеси і явища правової дійсності, що не піддаються безпосередньому спостереженню і можуть бути відтворені тільки у вербальній формі. Під моделюванням розуміють створення уявної інформаційної системи, переданої знаковими символами певної національної мови, яка, відображаючи або відтворюючи правову дійсність як об'єкт дослідження, може спрогнозувати варіативність її розвитку залежно від типу сприйняття інформації із права соціальним суб'єктом, якому, власне, й адресована. Цей метод активно використано у розділі 4 «Психосеміотика юридичної відповідальності» під час моделювання різноманітних варіантів «відповідальності за» та «відповідальності перед».

Спеціальні методи також використовувалися під час написання дисертації, що підтверджує її міждисциплінарний характер. *Лінгвістичний (або мовний) метод* супроводжував усе дослідження, адже розглядалися здебільшого вербальні правові знаки. Тому виправданим було застосування знань зі сфери лінгвістики, структурної лінгвістики, психолінгвістики, юридичної лінгвістики, прагмалінгвістики, філософії мови тощо, зокрема у розділі 1 щодо психосеміотики правосвідомості, адже свідомість формується завдяки саме вербальним категоріям, а мислення як таке побудоване, власне, на мові.

Психологічний метод використано для дослідження процесів сприймання, пам’яті, уяви, мислення загалом (підрозділ 2.1); застосовано психологічний підхід для сприйняття права як результату мисленнєвої діяльності людини і як засобу впливу на ту ж таки мисленнєву діяльність, правосвідомість (підрозділ 2.2); доведено, що право народжується у психіці людини, є результатом її психічної діяльності, що передбачає, насамперед, роботу зі змістом, сутністю, значенням, а також впливає на поведінку (розділ 3); активно використано методику психології під час аналізу усвідомлення та формування відчуття відповідальності (розділ 4) тощо.

Конкретно наукові методи допомогли окреслити дослідження сферою правових відносин. Наприклад, с*пеціально-юридичний метод* було застосовано для встановлення зовнішніх ознак правових явищ, дій, подій, фактів, об’єктів, суб’єктів, що стали знаковими для суспільства й були втілені у правових знаках. Водночас було здійснено аналіз чинного законодавства і практики його застосування у сфері, дотичній до проблематики дослідження (зокрема, під час дослідження феномена юридичної відповідальності у розділі 4).

Порівняльно-правовий метод, що передбачає зіставлення правових понять, явищ і процесів, був використаний для здійснення класифікації правових знаків за їх творення та сприйняття (розділ 2), під час демонстрації процесів відтворення їх соціальними суб’єктами змісту у правовій комунікації (розділ 3) і навіть вивчення психосеміотичних характеристик юридичної відповідальності та самої юридичної відповідальності як ознаки правових відносин (розділ 4).

У контексті функціональності правових знаків у правовідносинах треба наголосити на їх *принципах*, що проявляються як певні ідеї та вимоги наукового характеру. М. С. Кельман виокремлює принципи всебічності, історизму, комплексності, професіоналізму, гласності, відповідальності й системності [70, с. 15–16].

Принцип всебічності забезпечує дослідження правових знаків не як окремих категорій чи суспільних явищ, а у взаємозв'язку з усією системою структурних елементів правовідносин. Це добре видно на прикладі аналізу структури семіозу як процесу руху правового знаку, що складається зі знаконосія (у нашому випадку це знаковий засіб, слово, поняття), його значення (зрозумілого зі соціального контексту), його інтерпретатора (того, хто сприймає знак, соціального суб'єкта) та інтерпретанти (дії, поведінки, реакції цього соціального суб'єкта). Загалом це дає підстави вважати семіозом права всебічну чотирикомпонентну єдність, до якої входять правові норми, правові відносини, суб'єкти права та їх правова поведінка.

Принцип історизму дає змогу вивчити право як систему знаків з урахуванням уже наявного теоретико-методологічного підґрунтя у сфері семіотики, а також досвіду досліджень процесу виникнення й становлення доктринальної ідеї психосеміотики права і правовідносин. Водночас цей принцип здатний забезпечити окреслення шляхів і напрямів подальшого розвитку досліджуваної проблематики. На основі напрацювань науковців-попередників було продемонстровано всі підстави для виокремлення психосеміотики правовідносин у межах паспорту філософії права. Цього принципу додержано впродовж усього дослідження.

Принцип комплексності, який за своєю суттю не лише забезпечує вивчення будь-яких предметів наукового пошуку як категорій окремої науки, а й сприяє аналізові правових знаків на основі міждисциплінарного підходу. Тільки у такому контексті можна додержати вимог комплексного дослідження правового знаку. Більше того, на основі застосування принципу комплексності стало можливим стверджувати, що правовий знак як основний концепт психосеміотики правовідносин претендує стати поняттям загального вжитку і у філософії права, і в інтелектуальній культурі загалом. Здебільшого цей принцип відтворено під час узагальнення матеріалу й формулювання авторських висновків.

Принцип професіоналізму регламентує реальність умов і можливостей застосування спеціальних знань у дослідженні правових знаків з одночасним збереженням усталеної юридичної надбудови суспільства і держави. Йдеться про адекватне введення нових понять у контекст наукової юриспруденції та їх адаптацію до вже сформованого професійно-функціонального системного комплексу права з урахуванням його потреб до подальшого розвитку та вдосконалення. Цей принцип застосовано для формулювання нових дефініцій за темою дослідження, а також обґрунтування доцільності введення терміно-понять з інших наук у юриспруденцію.

Принцип гласності обстоює доступність результатів дослідження і для суб'єктів, які займаються науковою діяльністю професійно, і для широкого загалу. Цей принцип чи не найповніше розкриває природу правого знаку, що виникає і формується у правовій свідомості на основі інформації, що надійшла від соціуму, і знань, накопичених у ньому; водночас це правове повідомлення відверто адресоване цьому ж соціуму й призначене для масового сприйняття.

Принцип відповідальності передбачає «відповідність наукових досліджень суспільним інтересам та можливість притягнення до відповідальності суб'єкта, що своїми науковими висновками створює загрозу для людства» [70, с. 15–16]. Очевидно, йдеться не тільки про відповідальність науковця як соціального суб'єкта, який досліджує дійсність і пропонує свої висновки, а й про *принцип відповідності*, якого мають додержувати всі науковці для узгодження своїх положень з уже наявними дослідженнями (цей принцип дещо перегукується із принципом професіоналізму). Тобто виведення парадигмальної концепції психосеміотики права має «вписатися» в загальнонаукову базу знань. А оскільки у нашому дослідженні використано розробки зі сфери майже всіх гуманітарних і суспільних наук, то можемо стверджувати, що

принцип відповідності збережений упродовж усього викладу досліджуваного матеріалу.

Принцип системності найбільш узагальнюючий з усіх наукових принципів, адже він забезпечує відтворення не тільки взаємозв'язку, а й взаємозалежності структурних елементів найрізноманітніших систем; у науці йому навіть надано статус класичного. За допомогою цього принципу стало можливим розглянути систему правовідносин у соціологічному, філологічному, філософсько-правовому та інших вимірах, що зумовило виведення нового підходу до праворозуміння. Адже правовідносини – це не штучно створене поняття, а внутрішня властивість соціуму, що об'єктивно зумовлена самим життям суспільства; система правовідносин визначає розвиток і єдність системи права. Застосування принципу системності у вивченні психосеміотики правовідносин може супроводжуватися іншими супутніми системно-структурними принципами, зокрема такими, як *принципи цілісності, домінування цілого над складовими, ієрархічності, взаємозв'язку із зовнішнім середовищем* тощо.

Цей перелік методологічних принципів у контексті нашого дослідження доцільно доповнити принципами відображення та різноманітності. *Принцип відображення* у праві передбачає вивчення його структурних елементів як способів і засобів відтворення правової дійсності. Основний зміст такого відображення полягає у специфіці взаємодії відображуваної (правова дійсність) та відображальної (право) систем. Зокрема, важливо зіставити ці основні об'єкти цього дослідження з аналогічними або близькими їм за змістом поняттями, а також з'ясувати співвідношення саме між ними. Тут надано перевагу поняттю «правова дійсність» з-поміж таких, наприклад, як «правова реальність» (С. І. Максимов [102]), «юридична дійсність» і «символічна реальність» (В. В. Речицький [141]) та інші, на підставі того, що було

закладено у саме поняття «дійсність» його автором (ідеться про німецького філософа М. Екхарта, який увів у науковий обіг термін «дійсність» як переклад латинського слова «actualitas» («дíяність») із наголошенням на компоненті дії, тоді як у старогрецькій і латинській мові дійсність була ідентична істинності, а в англійській і французькій – реальності, що передбачає наявність можливого [84, с. 127, 388]). Відтак, на нашу думку, буде доцільно у контексті права використовувати саме поняття «дійсність», що поєднує можливість (імовірність) і необхідність в одну характеристику – очевидність; ідеться про *реальність як дійсність* за участю людини, тобто про *здійснюваний* нею світ (відповідно, про соціальну дійсність – за участю соціального суб'єкта і правову дійсність, що є не якоюсь окремою субстанційною частиною дійсності, а радше способом правової організації та інтерпретації певних аспектів соціального буття людини). Цьому поняттю надає перевагу також В. Кравіц, зазначаючи, що «правова дійсність постає як соціальний продукт правової системи; вона відтворюється і поширюється від казусу до казусу» [82, с. 440].

Абстрагуючись від положень відомих харківських філософів права [163], можна стверджувати, що у співвідношенні «правова дійсність – право» право є й елементом правової дійсності (якщо дійсність розуміти у широкому значенні як сукупність усіх правових феноменів), і водночас інформаційною моделлю, що відображає цю дійсність (у вузькому значенні, коли загальна картина правової дійсності залежить від того, що обрано базовим правовим феноменом, щодо якого всі інші правові феномени виявляються похідними; у цьому разі правовий знак взято як базовий феномен, а правова дійсність є означуваним, відтворюваним, відображуваним феноменом). Ці два підходи не взаємовиключають один одного: перший усталений, а отже, класичний; другий дає підстави розуміти під правовою дійсністю або правові

норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або правові «емоції» (психологічний напрям), або правові знаки (семіотичний напрям) тощо.

Натомість *принцип різноманітності* у праві, з одного боку, можна трактувати як здатність правових знаків бути казуїстичними і прогностичними водночас, враховувати різноаспектні правові випадки і передбачати множинність проявів цих випадків у правовій дійсності; з іншого – можна вважати правові знаки поєднанням двох видів інформації: сполучної (що означає застиглість інформації) та вільної (що означає здатність адаптуватися до соціуму, враховуючи його потреби). У результаті поєднання вільної інформації зі сполучною твориться, так звана, актуальна інформація у праві, яка і стає певною дієвою системою управління, що здатна забезпечувати процес правової комунікації.

Однак основним методологічним підґрунтям став *семіотичний підхід*. Ті, хто заклав основу семіотики в сучасному її розумінні, стверджують, що «знаки існують тому, що окремі люди, індивіди свідомо використовують якісь об’єкти як знаки; знаки не існують об’єктивно у соціально-виробничих структурах і в культурі соціуму саме як знаки; вони не мають об’єктивних функцій і значень безвідносно до психіки індивідів, їх розуміння та бажань» [184]. І це цілком природне явище, оскільки відбувається поєднання значущих предметів та об’єктів вивчення з певними контекстами й утвореннями, тобто з практикою їх застосування чи реалізації, діяльністю, комунікацією, розвитком тощо.

О. М. Балинська відстоює позицію розмежування семіотики та семіології і тому говорить про семіотичний підхід (як сукупність способів пізнання, прийомів і методів вивчення правових знаків та їх систем), який передбачає акцентування на діяльнісному аспекті, й семіологічний аналіз права як спосіб вивчення правових знаків з позиції структурної лінгвістики [8].

Загалом психосеміотичний підхід може використовуватися в інших науках як міждисциплінарний підхід, самостійний структурно-лінгвістичний метод, гібридне дослідження із власним інструментарієм, універсальний метод (ним послуговується кожна наука, бо використовує знаки), специфічний динамічний метод (з урахуванням змін соціальної дійсності та її знаків) тощо.

Висновки до першого розділу

Наукові дослідження у сфері психосеміотики як окремого семіотичного напряму стосуються не стільки функціонування знаків, скільки їх виникнення (а саме – джерела їх виникнення, тобто свідомості людини) та розуміння (усвідомленого сприйняття).

Філософи права, на відміну від науковців із прикладних юридичних спеціальностей, досліджують не лише безпосередню правову дійсність (зокрема, правові відносини), а й абстрактне відображення та сприйняття її, відповідні знання про цю дійсність. Однією із форм відтворення правової дійсності є правові знаки.

Застосування психосеміотики у контексті вивчення правовідносин доцільне через наголошення на ролі психологічного чинника й у формуванні, і у сприйнятті правових знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини та активізацію процесів сприйняття і переробки правової інформації, робить доцільним застосування правових знаків для впорядкування правової практики.

Психосеміотичний підхід до життєдіяльності соціального суб’єкта розвиває у нього здатність оперувати предметами правової дійсності за допомогою їх знакових відповідників, виокремлювати й аналізувати знакові ситуації та типи відносин (зокрема, правових), систематизувати й

опрацьовувати отриману інформацію, а отже, використовувати її для організації та поточного вдосконалення свого буття.

Аналіз методологічного підґрунтя дослідження проблем психосеміотики правовідносин дає підстави відстоювати думку, що методологічно правильно буде вивчати право починаючи не з розгляду його природи, соціального закорінення та антропологічних особливостей, а навпаки – від суспільних відносин, що є предметом правового регулювання у тісному взаємозв'язку з методами їх регулювання. Саме детальне вивчення знаковості суспільних (зокрема, правових) відносин може стати основою для глибшого правопізнання, праворозуміння.

Виконання навіть найпростішого правового дослідження не можливе без певних теоретичних конструкцій, адже результати логічних умовиводів, формуючись у правовому мисленні соціального суб'єкта і будучи зорієнтованими на передачу іншим суб'єктам правовідносин, мають бути певним чином зафіксованими за допомогою узагальнених понять, термінів, категорій, що за своєю суттю є саме правовими знаками. Відтак, методологічно правильно буде застосувати описані підходи, методи, принципи і прийоми для розкриття механізму правового мислення та формування правосвідомості як процесів відтворення правової дійсності через посередництво правових знаків, а правову комунікацію та правову поведінку розглядати як діяльнісні процеси реалізації змісту цих знаків.

РОЗДІЛ 2
ПСИХОСЕМІОТИКА ПРАВОСВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТА ПРАВОВІДНОСИН

2.1 Правове мислення як семіотичне відтворення правової дійсності

Процес правового мислення у сучасній філософії права та юриспруденції розглядається здебільшого з точки зору психологічного процесу осмислення особою явищ і процесів оточуючого світу. Водночас цей процес є предметом вивчення соціології, політології, філософії, теорії юриспруденції та філософії права. Це підтверджує складність і багатофункціональність поняття правового мислення.

До спроб тлумачення поняття правового мислення вдавалося чимало науковців, зокрема П. П. Баранов, В. П. Малахов, С. Д. Гусарєв, О. Ф. Скакун, Ю. М. Дмитрієнко, С. С. Алєксєєв та інші, які розглядають цю категорію здебільшого в контексті вивчення правової свідомості. Але в контексті цього дослідження доцільно узагальнити та сформувати основні положення процесу правового мислення з точки зору філософії права та семіотики права.

Стародавні філософи, зокрема Аристотель, вважали мислення першодвигуном космосу, силою, яка впорядковує і рухає його [25, с. 299]. Потреба людини у впорядкованості свого співіснування з іншими спонукала її до пошуку специфічного засобу такого впорядкування, і таким засобом стало право як результат мислення. Право формується за допомогою аналізу і синтезу соціальної дійсності; ці мисленнєві операції створюють абстракції (узагальнені знакові відтворення елементів дійсності).

Загалом мислення – це пізнавальний психічний процес узагальненого і опосередкованого відображенням зв’язків і стосунків між предметами об’єктивної дійсності; він пов’язаний із обробкою інформації, отриманої через відчуття або збереженої в пам’яті в результаті особистого досвіду. Це є «внутрішнє активне прагнення заволодіти своїми власними уявленнями, поняттями, прагненнями почуттів і волі, спогадами, сподіваннями і т. д. для того, щоб отримати необхідну для оволодіння ситуацією директиву» [84, с. 280]. Тобто мислення передбачає використання всіх наявних у людини психічних властивостей (наприклад, пам’яті як здатності зберігати сприйняття та уявлення після моменту переживання; уяви як «добування» зі сфери безсвідомого мислимих, уявних, очікуваних, планованих, пізнаваних та ін. понять; знань як перевіреного практикою результату пізнання дійсності; досвіду як основного продукту людського розуму, що забезпечує пізнання тощо). Використання цих та інших властивостей психіки людина спрямовує на отримання певного результату: перегруповуючи певним чином всі наявні в неї форми свідомості, вона прагне налагодити (або, навпаки, зруйнувати) між ними зв’язки, на основі чого формується результат змісту свідомості – думка. Здебільшого думка має мовленнєвий прояв, отже, мислення можна вважати внутрішнім мовленням, а мову – озвученим мисленням.

Тож основна функція мислення – виявлення внутрішніх зв’язків між об’єктами. Мислення є одним зі складових елементів свідомості особистості. Свідомість – вища форма відображення дійсності, яка полягає в узагальненому і цілеспрямованому відтворенні дійсності, в попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні і самоконтролі поведінки людини.

У цьому контексті О. І. Левченков уважає, що доцільно говорити про відображення свідомістю об’єктивної нормованості соціального буття.

Правовому відображенню, на його думку, притаманний свій суб'єкт, роль якого, як у будь-якій іншій творчості, може мати лише людина зі своєю свідомістю, завдяки якій вона зазвичай трактується як розумна, мисляча істота, чия діяльність, відносини зі світом та іншими людьми, а також душевне й тілесне життя, достатньою мірою охоплені та підлеглі її розумній волі [90, с. 40]. Він розглядає людську свідомість як відображення об'єктивного; причому це особливе відображення, що формується у процесі активної взаємодії людини з оточенням. Провідною ланкою такої взаємодії є суб'єкт, а тому важливо зрозуміти, наскільки суб'єктивний образ (знак) світу, створюваний людиною, відповідає цьому світові (наскільки мислення відповідає дійсності).

З точки зору психологів, мислення як таке є когнітивним процесом, «у якому відбувається моделювання невипадкових відносин оточуючого світу на основі аксіоматичних положень» [75, с. 299]. Такий підхід справді демонструє мислення як частину свідомості, а, відповідно, правове мислення подає як складовий елемент правосвідомості.

Загальноприйнято вважати правосвідомість особливою формою суспільної свідомості, що становить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення особи, соціальної групи і суспільства загалом до чинного чи бажаного права, а також до всього, що піддається правовому регулюванню.

Для нас більш ближчим є визначення В. О. Котюка, згідно з яким правосвідомість особи – це система інтелектуальних, емоційних і вольових процесів і станів, які виявляються в правових знаннях, поняттях, теоріях, ідеях, поглядах, уявленнях про систему чинного і бажаного права та законодавства, в правових почуттях права і законності, емоціях, у правових позиціях, орієнтаціях, переконаннях, установках (готовності), у правовому мисленні та інших елементах і компонентах, які виражають усвідомлення

права і правових явищ і спрямовані на регулювання поведінки і діяльності особи у сфері правовідносин і відповідно до вимог чинного законодавства та права і відношення до нього [80, с. 418]. Тож, правове мислення як процесуальний компонент правосвідомості послуговується тими ж категоріями.

Для юриспруденції проблема правового мислення постає одним із напрямів дослідження механізму правового регулювання, що пояснює, як людина засвоює правові норми, який механізм їх осмислення та реалізації.

Аналітичний підхід до правового мислення дає змогу виокремити такі основні його виміри:

– епістемологічний, що становить пізнання правової дійсності;

– техніко-юридичний, що полягає у специфічному правовому юридичному мисленні у процесі реалізації правових норм;

– регулятивно-правовий, відповідно до якого на основі наукового пізнання забезпечується справедливий правопорядок через ефективне регулювання суспільних відносин шляхом застосування правових норм [124].

Правове мислення – це також аналітичні здібності суб'єкта правовідносин, що функціонують і розвиваються в ході духовно-практичного вирішення різноманітних соціально-правових протиріч [13, с. 509].

Правове мислення, на думку А. І. Овчиннікова, – це феномен правової сфери духовного світу людини, який становить процес розуміння соціально-оточуючої індивіда правової дійсності, результатом якого є, з одного боку, бажане та позитивне право, а з іншого – комплекс правових знань, звичок, стереотипів поведінки, які формуються у правосвідомості та юридичному світогляді особи. Правове мислення – це динамічний компонент правосвідомості. Усі інтелектуально-вольові

процеси, пов’язані з реалізацією правових норм, протікають в правовому мисленні [124].

Юридичне мислення – це особливий вид інтелектуально-пізнавальної діяльності й практично перетворювальної діяльності індивідів та їх груп, ядро якої утворюють базові когнітивні готовності, що зумовлюють розуміння того, що таке право, правосвідомість, закон, влада, і визначають специфіку аналізу й оцінки різних видів правової поведінки (протиправної й правомірної), характер аналітичних засобів та інструментарію юридичної логіки, розуміння юридичної істини, а також правила (канони), за якими в певній соціально-правовій реальності прийнято формувати й розвивати правову мову, вибудовувати судження, міркування й теорії, фіксувати, зберігати й передавати будь-яку юридично значну інформацію [19, с. 386]

Правове мислення формується на основі сукупності та взаємозв’язку правових знань, правових уявлень, правових ідей, правових почуттів, правових настроїв [78, с. 21–24].

Правові знання передбачають осмислення права і соціального та культурного явища, і уявлення про норми дійсного позитивного права.

Правові почуття проявляються через ставлення індивіда до права загалом через площину наданих йому прав і свобод та покладених на нього обов’язків; вигляді відчуттів та переживань та через свідомість передають ставлення особи до правової дійсності відповідно до реального стану забезпечення і дотримання зазначених прав та свобод людини.

Правові настрої також є емоційним виміром правового мислення та стають прямою мотивацією для активної діяльності людини. За викривлення правових настроїв правове мислення деформується та формується злочинна поведінка.

Уявлення – чуттєво-наочний, узагальнений образ предметів і явищ дійсності, що зберігається і відтворюється у свідомості без безпосередньої

дії самих предметів і явищ на органи чуття. В уявленнях людини закріплюється і зберігається те, що об'єктивно стає надбанням індивідуумів завдяки практиці. Хоча уявлення є формою індивідуального чуттєвого відображення, у людини воно нерозривно пов'язане з суспільно-напрацьованими значеннями, наповнене змістом і завжди осмислене та усвідомлене [143, с. 360]. Відтак, із наведеного *правові уявлення* формуються на фоні соціальних та ціннісних орієнтацій, індивідуального розуміння правових норм та співставлення їх із конкретними життєвими ситуаціями.

Ідея – це найвища форма пізнання й мислення, яка не тільки відображає об'єкт, а й спрямована на його перетворення [151]. На основі цього визначення *правова ідея* відображає ставлення індивідуума до явищ правової дійсності у процесі їх осмислення з метою подальшого перетворення і вдосконалення правових явищ.

Психологи аналізують мислення в контексті асоціативної психології (асоціанізму), одного із напрямів цієї науки, де асоціація є основним пояснювальним принципом психічних механізмів управління поведінкою людини на основі відтворення отриманого досвіду – зв'язку між сприйнятим і відтвореним у психіці (відчуттями, уявленнями тощо) [75, с. 32–33]. Асоціацію вважають одиницею психіки як зв'язок між двома або більше психічними утвореннями: один знак викликає в уяві соціального суб'єкта образ іншого.

Якщо говорити про асоціації, що домінують у правовому мисленні, то з-поміж типологічних груп асоціацій (за схожістю чи контрастом, суміжністю у просторі або часі тощо) доцільно виокремити причинно-наслідкові, відтворені у загальноприйнятій «формулі» побудови правової норми за схемою «якщо … – то…, інакше…». Така позиція близька до біхевіоризму (напрям психології, що вивчає поведінку за принципом «стимул – реакція»): у цьому контексті мислення розуміють як субстанцію, підпорядковану законам асоціацій, адже у результаті проб і помилок

досягається сприятливий результат (підкріплювана спроба), що пов’язаний із поведінкою, яка привела до цього [75, с. 220].

Гештальт-психологи в основу розуміння мислення заклали поняття «інсайту» як раптового інтелектуального осяяння, що свідчить про утворення у зоровому полі нового гештальта (нової форми чи структури), який відповідає проблемній ситуації [75, с. 87].

Для цього дослідження найбільш близьким все-таки є підхід когнітивної психології, в межах якої мислення розуміють як процес переробки (опрацювання і перетворення) інформації, одиницею якого виступає операція зі знаками [75, с. 162]. Адже механізмом мислення соціального суб’єкта є використання знаків і символів, насамперед вербальних (поняття, терміни, що містять значення), створених у суспільно-історичному досвіді людства. Зокрема, саме мова слугує засобом абстрагування, узагальнення суттєвих ознак речей і явищ правової дійсності, засобом передачі знань від правотворця громадянам (горизонтальний рівень) і між поколіннями (вертикальний рівень), завдяки чому суспільно-історичний досвід усього людства стає доступним окремому індивіду.

Загалом теоретичний та експериментальний матеріал, напрацьований у психології мислення, дає підстави стверджувати, що сутність правового мислення – це здатність пізнавати внутрішні закономірності речей і явищ правової дійсності, що приховані від безпосереднього спостереження. На основі встановлення зв’язку між явищами, що відтворені у чуттєвому досвіді, та узагальнення результатів цього процесу відбувається відображення загальних властивостей цих явищ, завдяки чому відбувається пізнання об’єктивних законів правової дійсності.

Носіями (або суб’єктами) правового мислення є індивіди (соціальні суб’єкти) на відміну від правової свідомості, коли суб’єктами можуть бути й соціальні спільноти (колективна правосвідомість), і навіть усе

суспільство (суспільна правосвідомість). Кінцевою метою правового мислення здебільшого є практичне втілення. Саме тому юридичні науки стають не тільки теоретичною основою, а й рушійною силою, яка сприяє еволюції новітніх концепцій держави і права, збагачуючись і поглиблюючись знаннями про них. Сьогодні науково-практична діяльність стала глобальною, адже проблеми держави і права сучасного світу набувають спільних характеристик і ознак. Індивідуальність правового мислення підтверджується і самою сутністю людини як мислячої істоти, що пов'язана зі здатністю мислення розмежовувати належне (правовий ідеал) і суще (правова дійсність).

Зазвичай індивід удається до мислення, ставлячи перед собою певну мету, якої можна досягти шляхом осмислення об'єктивної дійсності. Аналіз об'єкта мислення є обов'язковим для розуміння того, як протікає і чим визначається процес мислення. Процес аналізу є взаємодією суб'єкта, з можливостями його мислення, і об'єкта. Зокрема, змінюючись, об'єкт викликає новий процес мислення, що знову ж таки змінює об'єкт, тобто результат одного акту мислення включається у подальший його процес; пізнання об'єкта, відповідно, поглиблюється. І так триває доти, доки індивід не отримає бажаний результат. Загалом процес мислення є актом конкретизації – переходу від загального і вкрай нечіткого уявлення про майбутній результат до його конкретного образу. Пошук невідомого в межах акту конкретизації здійснюється як безперервний процес прогнозування – створення образу очікуваного результату. Цей процес здійснюється шляхом мисленнєвих дій та операцій. Правове мислення протікає як асоціативний процес (виникнення асоціацій), що залежить від конкретної ситуації. Одиницею правового мислення виступає правовий знак – певний емпіричний матеріальний носій інформації, який суб'єкти правовідносин сприймають на чуттєвому рівні у процесі правової комунікації як

відтворення, уособлення якогось об’єкта (предмета, дії, події, явища і т. д.) і його ознак та властивостей, що проявляються у взаємодії та співвідношенні з іншими такими ж об’єктами.

Правове мислення спрямоване на вирішення життєвих проблем і водночас може стати засобом виникнення (виявлення) нових проблем. Причому ці проблеми стають дедалі складнішими в міру розвитку мислення соціальних суб’єктів (примітивне мислення здатне осягнути й виокремити тільки примітивні моменти правовідносин). Відповідно, із підвищенням рівня освіченості людини її мислення стало спроможним побачити глобальні проблеми людства, зокрема й правові. Така позиція близька до психологічного підходу Вюрцбурзької школи (напрям німецької психології, що виник на початку XX ст.): мислення тут сприймали як цілеспрямовану діяльність (на противагу вже попередньо згадуваному асоціанізму), що покликана забезпечити досягнення рівноваги з проблемною ситуацією; як активний процес, керований або особливою психологічною установкою, або детермінованою тенденцією, або «антиципованою (передбачуваною – *А.Б.*) схемою» [75, с. 77]. Ця позиція також відстоювала підхід до мислення як процесу, що не завжди відбувається за логічними правилами, а може також організовуватися за мережевим принципом (бути дивергентним) і розгортатися на досвідомому рівні. Однак, зважаючи на сферу правовідносин як одну з найбільш свідомо контрольованих, не будемо детально зупинятися на цьому аспекті мислення.

Натомість розглянемо чинники, що впливають на формування правового мислення. Таких чинників можна назвати дуже багато, але якщо їх згрупувати, то отримаємо два основні блоки – середовище і свобідну волю людини.

Теорію середовища розробив І. Тен – французький філософ-позитивіст, який сформував свої погляди під впливом О. Конта. Згідно з цією теорією психічне, духовне, культурне і соціальне оточення ставлять

людину у залежність [84, с. 435]. Словом, теорія середовища визнає людину глибоко залежною від навколишнього світу, що звільняє її від будь-якої моральної відповідальності. Таким чином, соціальний суб'єкт, будучи заангажованим у сферу правовідносин, цілком залежить у продукуванні власних думок від зовнішнього впливу.

Що стосується свобідної волі людини, то це своєрідне заперечення (або ж доповнення) попередньої теорії. Теорія свобідної волі межує між можливістю чинити так, як хочеться, та відчуттям обов'язку [84, с. 406]. Наявність у людини свобідної волі вирізняє її у соціумі; свобідна воля, будучи необмеженою за своєю суттю, робить людей відповідальними за все те, що вони подумки дозволяють робити собі й іншим стосовно себе та оточення. Воля – це «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки» [29, с. 157]. Тобто воля є одним із засобів і продуктів мислення. Волю можна вважати сукупністю думок, цілеспрямовано зорієнтованих на свідому готовність діяти. Зокрема, у правовідносинах основне значення у вольових актах належить правовому мисленню, що, зі свого боку, забезпечує формування варіантів задоволення правових потреб і «підказує» вибір мотивованого рішення у правовій ситуації. Додержуючи методології «діяльнісної психології» А. Леонтьєва, можна зазначити, що правова воля передбачає здатність соціального суб'єкта здійснювати свідомий контроль над правовою поведінкою; причому ця здатність набувається у процесі правової соціалізації і дає правовому мисленню додаткові мотиваційні властивості. «За рахунок мисленнєвого контролю людина набуває можливість діяти всупереч сильній мотивації та/або ігнорувати сильні емоційні переживання» [92, с. 70]. Це, зокрема, стосується протиправної мотивації. Адже, щоб соціальний суб'єкт міг провадити правомірну поведінку, необхідно, щоб його мислення було спроможним протиставити протиправним мотивам стійку правомірну зорієнтованість; словом, необхідно сформувати

свідомий контроль за безпосередньою поведінкою через засвоєння певних правил правомірної поведінки.

Крім вольового аспекту, мислення здійснюється за допомогою сукупності різних операцій: порівняння (слугує для пізнання правової дійсності методом виокремлення певних її елементів та зіставлення їх з іншими), узагальнення (приводить до виокремлення та означення відносно стійких образів чи властивостей правової дійсності через посередництво прийомів пізнавальної діяльності та знаків), абстрагування (вирізняється аспектом уявного (за допомогою слів) відокремлення одних характеристик явищ або властивостей предметів від інших), конкретизації (пізнавальна операція, що передбачає наділення схематизованої картини будь-якого елемента правової дійсності окремими ознаками, що дає змогу подумки шукати оптимальне вирішення конкретних завдань), класифікації (розмежування, диференціація елементів правової дійсності за певними критеріями) та систематизації (зведення відмінних знань про елементи правової дійсності в єдину систему мисленнєвих категорій).

Процес правового мислення супроводжується *міркуванням*, тобто діяльністю щодо зіставлення думок, пов’язанням їх задля відповідних висновків, логічним мисленням, і *рефлексією*, тобто пізнавальною діяльністю, під час якої об’єктом пізнання може бути сам спосіб пізнання (гносеологія) або знання, думка, вчинок (епістемологія).

Процес міркування складається з отримання нових знань на основі вже наявних, їх узагальнення, класифікації, систематизації, зіставлення думок інших людей і виведення на їх основі власних висновків. Можна розглядати міркування як аналіз і синтез даних та їхню оцінку. Процес міркування здійснюється за допомогою таких методів наукового пізнання, як аналіз, порівняння, зіставлення, моделювання.

Рефлексивність як важлива характеристика правового мислення передбачає здатність людини співвідносити уявне й реальне. Рефлексію

можна трактувати як особливу здатність свідомості людини у процесі сприйняття життєдіяльності сприймати й себе саму. Рефлексія як властивість правового мислення проявляється через відображення, опредметнення (відтворення подій, явищ, фактів тощо в уявних предметах, образах, символах, знаках), роздуми, самоаналіз і дослідження соціальними суб'єктами результатів своєї діяльності у контексті правовідносин. Рефлексія походить від досвіду через внутрішнє сприйняття діяльності нашого розуму, з якої людина отримує ідеї для мислення, сумніву, міркування тощо [25, с. 426]. У правовій дійсності не можуть бути абсолютно ізольовані одне від одного явища, речі, факти, дії чи події. Мислення здатне осягнути їх і у взаємозв'язку, і кожне зокрема. А оскільки цінність правового мислення полягає в об'єктивності, то його призначення – відтворити ці структурні елементи правової дійсності в самому собі. Рефлексія, власне, є інтелектуальним засобом такого відтворення.

Серед форм розвинутого мислення виокремлюють: дискурсивне (здійснюється завдяки судженням, умовиводам і поняттям) та інтуїтивне; конвергентне й дивергентне; практичне (базується на дії) і теоретичне; художнє (базується на символі); наукове (базується на поняттях) [124]. Зокрема, дискурсивне правове мислення є формою певної розумової стратегії, що передбачає послідовний вибір різних варіантів вирішення завдання, здебільшого це відбувається на основі логічного міркування, коли кожна наступна думка зумовлена і, відповідно, є результатом попередньої. Практичне правове мислення відбувається в ситуації сприйняття конкретних об'єктів правової дійсності та виконання певних операцій з ними (зіставлення, узагальнення та інші розглянуті попередньо процеси). Теоретичне правове мислення здійснюється в формі абстрактних понять, суджень і логічних операцій; саме цей вид мислення демонструє свою психосеміотичну характеристику. Конвергентним можна вважати правове мислення, коли всі розумові зусилля концентруються на пошуку

єдиного правильного рішення, для чого використовуються здебільшого наявні знання та логічні судження; натомість дивергентне правове мислення вирізняється пошуком максимальної кількості варіантів вирішення проблеми.

Відтак, правове мислення загалом – це характерний для соціального суб'єкта спосіб пізнання, який передбачає аналіз і синтез правової дійсності. Воно виникає через необхідність змінювати останню, пристосовувати її до потреб сучасності, беручи до уваги зміни, що відбуваються у суспільстві. Тобто правове мислення додає динаміки суспільним (і правовим) відносинам. Сутність правового мислення полягає у вирішенні суспільних завдань, його основною одиницею є думка як метод такого вирішення, що містить правові знаки. Правове мислення – важливий процес переробки інформації (з матеріальної – наочної, почутої, відчутої тощо – в мисленнєву), завдяки чому соціальний суб'єкт сприймає правову дійсність і може її оцінювати й моделювати (з метою усунення негативних моментів). Його метою є утворення змістово пов'язаних предметних уявлень (знаків, символів, кодів правової дійсності).

Психосеміотичність правового мислення передбачає уніфікацію предметного світу правовідносин через узгодження відносин між зовнішньою чуттєвою формою предмета чи слова і формою думки. Цікавим у цьому контексті є сам механізм виникнення думки, яка згодом набуває чуттєвого (звукового) оформлення і стає мовленням. Ідеться про споконвічну загадку поєднання чуттєвості та розуму. Тут доречно згадати, що І. Кант для розгадки цієї головоломки розробив учення про схематизм чистих розумових понять: він пропонував розуміти схему як правило, за допомогою якого предмет відокремлюється під поняття [68].

Гумбольдт, який після Канта знову зробив акцент у вивченні мислення на його словесній характеристиці, вирішив цю проблему, все-

таки опираючись на кантівський схематизм шляхом розробки широко відомого вчення про внутрішню форму мови [48].

Спробуємо дати наукове пояснення внутрішньої форми вербальних понять у контексті психосеміотики. «У цьому випадку, – зазначає В.М. Коробка, – понятійний апарат сучасної людини, будучи однією з форм усвідомлення людьми оточуючої правової реальності, постійно поповнюється новими правовими категоріями, що базуються на відповідних філософських, правових, а також інших уявленнях. Через них проглядається зв'язок з іншими правовими явищами, визначається місце і роль правових цінностей у повсякденному житті» [77, с. 3].

Щоб це продемонструвати, візьмімо будь-який одиничний предмет (явище, факт, дію чи подію). Залежно від обраного способу аналізу елементи правової дійсності можна поділити на суб'єкти та об'єкти, ідеальне та реальне, індивідуальне та суспільне, зрештою, уявлення та поняття, óбрази та значення. Водночас у кожній із цих категорій можна виокремити, попри інше, форму і зміст.

Що стосується форми та змісту «предмета» правової дійсності, то оскільки в ньому першопочатково закладено подвійність індивідуального та суспільного, яка його визначає, форма і зміст у ньому не можуть бути виокремлені так само, як у штучно «вийнятої» із правових відносин речі.

Що стосується слова, то воно за своїми формальними ознаками нічим принципово не відрізняється від предмета. Єдина його відмінність полягає в тому, що роль зовнішнього змісту у слові має звукова субстанція, роль зовнішньої форми – єдність звуку. Таким чином, замість матерії речі в слові виступає матерія звуку, замість предметного образу – образ акустичний [137, с. 135]. Однак неправильно припускати, ніби слова можуть стати замінниками. Адже предмети розвивалися та розвиваються разом зі словами, і слово є також (і передовсім) людським предметом. Ось що говорить з цього приводу Г. Г. Шпет: «…слово є таким членом у загальній культурній свідомості, з яким інші його члени – гомологічні.

Тобто це означає, що слово в своїй формальній структурі є онтологічним прообразом всякої культурно-соціальної «речі». … слово є єдиним абсолютно всезагальним знаком, яким може бути замінений будь-який інший знак, оскільки ми взагалі будь-яку соціальну річ розглядаємо як знак» [181, с. 140].

Принципово важливо не «психологізувати» поняття внутрішньої форми, тобто не розглядати її лише як певне індивідуальне переживання. Адже у цьому разі внутрішня форма сама виявилась би змістом, що є недопустимим: «… внутрішня форма не може трактуватися як акт переживання певного суб'єкта, як його внутрішня напруга або творче зусилля. Все це щодо дійсної внутрішньої форми слова є також змістом, і, зокрема, змістом безвідносним, абсолютним, що перебуває за межами оформлено повідомлюваного змісту» [181, с. 105].

Що ж тоді можна назвати внутрішньою формою слова? Тут слушно знову процитувати Шпета: «… внутрішня словесно-логічна форма є закон самого утворення поняття, тобто певного руху чи розвитку, послідовну зміну моментів якого ми називаємо діалектичною зміною, яка відображає розвиток самого смислу … Це – не схема і не формула, а прийом, спосіб, метод формотворення слів-понять. Якщо можна говорити про «внутрішню форму» як про відношення зовнішньої сигніфікативної форми і предметної форми змісту речі, то це відношення також потрібно розуміти як розвиток, який здійснюється в способах співвідношення обох термінів зазначеного відношення» [181, с. 117–118].

Виокремлювати індивідуально-психологічні характеристики внутрішньої форми можна лише з уваги на те, що індивідуальне завжди реалізується (і знаходить себе) як суспільне. Ми не будемо торкатися розбіжностей у трактуванні поняття внутрішньої форми різними дослідниками, а також правомірності виокремлення внутрішньої форми слова (а не мови) чи предмета (а не діяльності) [134, с. 172–175]; нам важливо лише те, що може бути розкрите в самих відносинах

«індивідуальне – суспільне» шляхом аналізу поняття внутрішньої форми.

А. А. Потебня називав внутрішньою формою слова той спосіб, за допомогою якого зміст думки стає доступним свідомості, тобто усвідомлюється. Очевидно, тут ідеться винятково про процеси «індивідуальної свідомості», але таке враження є помилковим. Наведемо декілька цитат на підтвердження цього. «У слові людина знаходить новий для себе світ не зовнішній і чужий для її душі, а вже опрацьований і асимільований душею іншого» [135, с. 125]; воно є «настільки засобом розуміти один одного, наскільки воно є засобом розуміти себе» [135, с. 127]. Обидва визначення пов'язані внутрішньою формою: вони саме формуються в процесі створення слова. Звук осмислюється, а думка озвучується завдяки словесному оформленню. З одного боку, «зовнішня форма також не є звуком як матеріалом, а звуком, уже сформованим думкою, хоча сам по собі цей звук ще не є символом змісту» [135, с. 161–162], а з іншого – «слово для самого мовця є засобом об'єктивувати думку. Це не означає, що слово було би засобом висловлювати уже готову думку, оскільки, якщо думка була б готова, то для чого її об'єктивувати» [135, с. 213]. «Внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка. … Внутрішня форма, окрім фактичної єдності образу, дає ще знання цієї єдності; вона є не образом предмета, а образом образу, тобто уявлення» [135, с. 131].

У цьому контексті можна наблизити (з низкою зауважень) ознаку предмета і внутрішню форму (якщо, звичайно, ознаку не субстанціювати). Адже нам важливо дізнатися, як предмет стає «семіотичним», переданим іншій людині, і, відтак, роздвоєним. Як виникає предмет? Очевидно, шляхом експлікації ознаки. Тоді внутрішня форма справді виявляється представником попереднього значення слова за його нового значення (або попереднього використання предмета за його нового використання).

«Слово, – наголошує Л. С. Виготський, – не тільки означає, а й показує, чому воно означає» [30, с. 197].

Таким чином, у слові, як і в предметі, внутрішня форма слугує способом створення та втілення смислу. Індивідуальний смисл створюється у слові або предметі щоразу заново, а спосіб його створення – внутрішня форма – пов'язує його з попереднім способом використання предмета або слова, тобто з утіленим раніше смислом. Внутрішня форма предмета «вказує» на те, для чого призначений предмет, на форму діяльності, яка в ньому «згорнута», і слугує для «розгортання» цієї діяльності як нової, тобто для створення та реалізації щоразу нового призначення предмета. Вона є правилом використання предмета, а отже, і способом втілення/створення його «смислу». Розпад індивідуальних смислів і суспільних значень [94] можна розглядати як результат роботи внутрішньої форми (адже все соціальне має внутрішню форму). Допоки ця робота (точніше, результат цієї роботи) не усвідомлюється, сенс та значення збігаються та індивідуальний зміст переноситься на суспільний предмет. Це, до речі, є семіотичною характеристикою міфу.

Для нас це означає, що міф є явищем соціальним, в якому однак суб'єктивне та об'єктивне зливаються. Тому не можна просто погодитися з дослідниками, які стверджують, що суб'єкт та об'єкт у міфі (в первісній свідомості) ще не розділилися. Це не зовсім так. Розподіл є, проте він не підпорядковується особливим законам (збіг сенсів та значень, «суб'єктивність» ознаки) і усвідомлюється. Водночас цей розподіл-злиття є джерелом самосвідомості, яке має відтак винятково соціальну природу.

Якщо говорити про політико-правову міфологію, то часто наводять як приклад феномен конституції [176]. Інші, виокремлюючи неоднозначну діалектику міфології і права, звертають увагу саме на те, що «міцніші основи, першоджерела правової культури матиме той етнос, у міфології

якого глибше і детальніше «опрацьовані» передправові мотиви і сюжети, чіткіше виражене ставлення до норм, звичаїв, наслідків їх порушення» [147, с. 91]. Про правові міфи як первісний період розвитку права говорять також у контексті міфологічної правосвідомості, міфологічної правової культури [51]. Узагальнюючи ці позиції, філософи права вважають міфи «не просто чуттєвим відношенням, фізіологічним відчуттям, а світовідчуттям. Тобто це таке відчуття історичної дійсності, коли щось конкретно-чуттєве сприймається як узагальнене: чуттєве відбиття світу як цілого. Адже із трьох основних рівнів ставлення людини до світу – світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння – у міфологічному баченні історії найрозвинутішим є саме світовідчуття...» [78, с. 186–187]. Саме на рівні міфів зароджуються і формуються, так звані, коди творення і розуміння права.

«За стану думки, котра не дає змоги чітко розмежувати суб'єктивне пізнання і об'єктивні його джерела, слово, як найбільш явний для свідомості покажчик на доконаний акт пізнання, як центр відносно змінних елементів чуттєвого образу має вважатися суттю речі» [135, с. 273–274]. Розрив з міфом стає можливим тоді, коли думка відвертається від об'єкта і дивиться в саму себе: тут і з'являється індивідуальна самосвідомість, тут уже розриваються значення та сенс.

Відтак, внутрішня форма ніколи не може бути змістом свідомості. Йдеться про те, як відбувається сам процес словотворення (слововживання). На першому етапі суб'єктивне зливається з об'єктивним, і зміст думки цілком переноситься на об'єкт. На другому етапі суб'єктивне та об'єктивне розриваються, завдяки чому суб'єктивне обертається на себе: так виникає самосвідомість; тут думка вже не зливається з об'єктом. На третьому етапі думка знов повертається до об'єкта; так з'являється можливість користуватися словами або іншими символічними засобами замість об'єктів, що все ж не означає, ніби внутрішня форма тут кудись «зникла» [137, с. 141].

Керуючись таким розумінням внутрішньої форми, можна стверджувати, що свою внутрішню форму має будь-яке соціальне явище. Звідси випливає вкрай важливий для нас висновок: поєднання чуттєвості та розуму (якщо користуватися термінами Канта), поєднання фізичного та психічного (говорячи словами Декарта), як і означуваного та означника та ін. – все це було б неможливим без чогось третього, без сукупності умов або правил поєднання. Будь-яке поєднання можливе тільки в соціальному явищі або в діяльності соціальної істоти [26, с. 5].

Загалом філософською основою пізнання правової дійсності, вважає О. І. Левченков, є теорія відображення, яка розглядає людську свідомість як суб'єктивний образ об'єктивного світу. «Визначаючи право як відображення матеріального світу в нормах, – пише цей дослідник, – ми хоча й не вичерпуємо всієї його специфіки, але розкриваємо головну його рису – бути особливою формою ідеального відображення суспільного буття» [90, с. 41].

Результати правового мислення завжди пов'язані з модифікацією об'єктивної реальності й не є простим дзеркальним її відображенням. Створюючи моделі, образи, знаки елементів правової дійсності, соціальний суб'єкт завдяки правовому мисленню діє не спонтанно і довільно, а на основі емпіричного відбору найбільш прийнятних взірців бажаної для суспільства поведінки учасників правовідносин. Формування моделі правовідносин передбачає співвідношення уявлення з дійсністю.

Якщо виникає невідповідність між ступенем «реальності» предмета та ступенем його «семіотичності», людина починає дивитися на світ більш суб'єктивно (менш «семіотично»), і тоді вона, по-перше, вже не може передати свої думки іншим, а по-друге, починає надихати цей світ, наділяти його продуктами свого відображення. Що більш суб'єктивним є погляд, то більше людина утілює у світ саму себе. Що пильніше ми приглядаємося до правової дійсності, то більше відображаємося в ній. Правове мислення є психосеміотичним засобом такого відображення.

2.2 Правова свідомість як засіб кодування й декодування знаків правовідносин

Для людини світ об’єктів семіотичний, причому це стосується не тільки зовнішніх, а й внутрішніх об’єктів (внутрішній світ людини так само, а може, й більш складно відтворити для сприйняття, ніж зовнішній).

Правова дійсність має дві форми прояву – реальну та ідеальну. Реальна існує об’єктивно і проявляється у діях, ідеальна існує в думках, проявляється в уявних образах і відтворює попередню. Об’єкт із реальної правової дійсності (з наочної ситуації) переходить в абстрактне поняття (вербальний відповідник), тобто відбувається його ідеалізація. Зважаючи, що кожна особа може створювати власні уявні образи дійсності – відповідники реальних об’єктів, то можна говорити про обособлення образів.

«Обособлений об’єкт, об’єкт, який набув субстанційності, тобто може усвідомлюватися нами як самостійно існуючий об’єкт (як постійний у просторі та часі), таким чином (тобто актом свого обособлення) ідеалізується, перетворюється в ідеальний об’єкт» [60, с. 115]. Такий механізм учені зі сфери психосеміотики (науки, що вивчає знаки в контексті їх творення і сприйняття психікою) називають подвоєнням світу. Світ, на їх думку, подвоюється тоді, коли об’єкт починає відходити від наочної ситуації; так виникає свідомість як сфера ідеальних об’єктів. Коли об’єкт набуває субстанційності, він стає ідеальним, але тільки так він і може стати реальним, тобто стати частиною предметного світу [113].

Саме такий психосеміотичний механізм забезпечує розподіл ідеального та реального, однак завдяки такому розподілу і досягається їх тотожність. Ми не могли б використовувати об’єкти, якби вони не були подвоєні, тобто усвідомлені нами, переведені в суспільну свідомість за допомогою семіотичних засобів. І тому свідомість завжди є предметною і

просторовою [88, с. 423]. Проте це означає, що наша індивідуальна свідомість є водночас і суспільною свідомістю; індивідуальне та суспільне так само тотожні, як реальне та ідеальне.

У цьому контексті сферу функціонування права можна сприймати двояко, наприклад, можна трактувати право як поєднання усього сущого (реального), що проявляється у формі соціальних інструментів, правових норм, суб'єктів юридичної практики, та ідеального (належного), представленого як «сьогодні-і-тут», як комплекс фундаментальних ідей права, а також як ідеальні моделі належного буття цих фундаментальних ідей [43, с. 200].

Подвоєння предмета на ідеальний та реальний, розподіл суб'єкта та об'єкта і так далі – все це лише рефлексивне відображення того, що насправді перебуває в нероздільній єдності. Ми завжди маємо справу не з уявленням чи поняттям, не з образом і значенням самими по собі, а винятково з предметом. Це правило виконується навіть тоді, коли ми ізолюємо окремі сторони об'єкта з метою детальнішого дослідження: адже у цьому разі ми згодом таки зводимо результати всебічних досліджень і створюємо із них предмет.

Подвоєння об'єкта, тобто розподіл реального (матеріального) та ідеального, здійснюється завдяки процесу мислення, що «полягає в постійному перегрупуванні всіх можливих змістів свідомості та утворенні чи руйнуванні існуючих між ними зв'язків; зокрема, може вирізнятися результат змісту свідомості, який набуває порівняно визначеної форми і який може бути названий думкою [88, с. 280]. Тобто завдяки здатності мислити людина формує свідомість як вищу форму відображення дійсності. Але водночас неправильно буде припускати, ніби замість одного об'єкта людина отримує два (адже насправді не предмети «потрапляють» у свідомість або переходять з однієї свідомості в іншу, а навпаки, свідомість формується на основі змісту, сутності предметів). Та й самі дихотомічні поняття «реальне – ідеальне», «річ –

думка», «знак – значення», «означник – означуване», звісно, не можуть бути зведені одне до одного.

У цьому контексті доцільно викласти сформульоване семіотиками фундаментальне положення, яке розкриває саму суть подвоєння об'єкта. «Будь-яка річ, представлена (подана) у свідомості, з необхідністю містить *не тільки «саму себе»* (навіть якщо ми трактуємо її як образ чи феномен), *а й саму свідомість,* тобто знання, розділене людиною з іншими людьми. Суб'єкт-об'єктні відносини обертаються відношеннями між річчю (предметом) і суспільством. Одне без іншого неможливе» [60, с. 129]. Саме тому в будь-якому предметі ми сприймаємо наш свідомий образ цього предмета: усвідомлення предмета і є, як зазначає Гегель, усвідомленням самого себе в своєму інобутті [39, с. 91]. Семіотичність свідомості є її соціальною характеристикою, адже знак, що використовує людина винятково заради спілкування зі самою собою, неможливий і абсурдний. Із цього можна зробити цілком очевидний і важливий для цього дослідження висновок, який запропонували російські семіотики: «психічне та фізичне «поєднуються» *в предметі,* а зовсім не в голові» [60, с. 129]. Тобто правосвідомість і правова реальність закорінені в соціокультурному просторі, а не соціальному суб'єкті.

Російський учений Ф. Т. Михайлов стосовно цього пише: «Все матеріальне дане людині в уявленні – воно змістово-образно передує йому в просторі та часі … сприйняття. Все ідеальне має форму тільки цих, реальних для неї уявлень. І в цих форм, і в реального світу одна матерія: предметність, об'єктивність спрямованості цих форм до інших і до себе як до іншого. Точно так само у суб'єктивно пережитих уявлень і в реального світу одна ідеальність – суб'єктивна представленість зверненням до суб'єктивності людей предметних, речових, об'єктивних форм буття» [116, с. 101].

Подвоюючись (тобто набуваючи, так би мовити, ще однієї форми прояву), об'єкт стає суспільно усвідомленим. Без такого подвоєння об'єкта

неможливим було би його усвідомлення, але точно так само було б неможливим і подвоєння самого індивіда, тобто поява самосвідомості. Отже, ми володіємо індивідуальною самосвідомістю тільки тому, що ми так само подвоєні в самих собі, як подвоєний для нас світ. «Індивід, долучаючись через мову до суспільної реальності усвідомлення, в самому акті відображення ніби роздвоюється. З одного боку, він має перед собою чуттєво даний йому світ речей, а з іншого – систему форм суспільного прояву цього чуттєво даного світу, суспільно усвідомлений світ, духовно засвоєний світ» [65, с. 45].

Тож, загалом семіотична функція свідомості не просто подвоює світ (роблячи його усвідомленим); її водночас можна вважати засобом взаємообміну об'єктами між окремими самосвідомостями через передачу об'єкта іншому. Словом, семіотична функція свідомості переводить індивідуальне у суспільне, але тільки завдяки такому переходу і стає можливим саме індивідуальне. Представлене у свідомості може бути лише те, що зрозуміле для інших. «Якщо я «споглядаю» річ очима іншого індивіда, який повідомляє мені свої безпосередні враження про неї, то я набуваю уявлення. І навпаки, якщо я виражаю в мові факт, який я споглядаю, то це означає, що я усвідомлюю його для іншого, а відтак і для себе самого як суспільно споглядаючого індивіда» [65, с. 45].

Відомий український філософ права А. Козловський, формуючи гносеологічні (пізнавальні) принципи права, зазначає: «Право є гносеологічним балансуванням між належним і сущим. Тільки у такій двоїстій формі воно може бути істинним правом, проте не таким, що «знає» істину, а таким, що шукає її, що наближається до неї, не віддаляючись водночас від реальності» [73, с. 34]. Право пізнавально невичерпне, оскільки пізнання є самою сутністю права, найглибшою його характеристикою. Ця думка підтверджується усвідомленням того, що пізнавальні процеси правової дійсності, які відтворюються у правосвідомості, постійно трансформуються у процесі пізнання.

Очевидно, виходячи із таких засад, ще один сучасний філософ права О. Гвоздік слушно вважає, що проблеми пізнання чинного права «мають метаправовий характер, оскільки вони не можуть бути вирішені винятково засобами самого права вже навіть тому, що раціоналізація останнього передбачає вихід у площину відношення розуму та буття, правосвідомості та правової реальності; а це вже, зрозуміло, є здійснюваним лише на рівні філософського правового аналізу» [38, с. 48].

Можна виокремити різні образи свідомості (наприклад, «первинні» і «вторинні»), які по-різному пов'язані з мовою [89]. Нам також відомі праці, в яких стверджується, що знакова діяльність не може виникнути раніше від предметної [42]. Здебільшого це твердження виправдане, крім тих випадків, коли знак (ідея) передує створеному за його зразком об'єктом.

Що стосується проблеми існування «уявлень» (тобто «образів») на «позалюдському» рівні (в реальній дійсності), то вона потребує чіткого визначення термінів. Не можна вважати, що все у свідомості зумовлене мовою, але є всі підстави стверджувати, що будь-яке узагальнення (зокрема, і створення образу) є усуспільненням, тобто представляє функцію суспільних відносин (і водночас уперше робить їх можливими). Це підтверджують слова Ж. Піаже: «…первинний універсум не містить постійних об'єктів аж до того моменту, що співпадає з цим інтересом до особистості іншого, і перші об'єкти, які наділені постійністю, представлені саме цим особистостям» [129, с. 17].

Саме така (психосеміотична) функція свідомості (зокрема, й правової) дає змогу людині усвідомлювати світ навколо себе (зокрема правову дійсність) і передавати свої усвідомлення іншим. Відтак, основним засобом творення і передачі знаків здебільшого є мова.

Згідно з філософською концепцією розвитку, яку Геґель назвав діалектикою, абсолютний початок реальності споріднений за характером із мисленням, тому що в іншому випадку не міг би бути зафіксований думкою [35, с. 17]. У вченні про потенційно діалектичну тотожність

суб’єкта й об’єкта, правосвідомості й правової дійсності відображено факт об’єктивності мислення людей у різноманітних видах соціальної діяльності (предметно-трудової, мовленнєвої, політико-правової, знакової тощо).

Це дає підстави для розгляду психосеміотики правосвідомості в контексті дихотомічних характеристик реальності та моделювання. Цей аспект за своєю суттю до певної міри близький філософському співвідношенню «суще – належне», яке виокремив І. Кант, зокрема акцентуючи на «двох основних предметах законодавства розуму – природі (суще) і свободі (належне), де належне виводиться зі сущого» [68, с. 477].

З огляду на це, можна говорити про домінування права як системи правил, виведених на підставі осмислення законодавцем реальної поведінки соціальних суб’єктів, коли йдеться про ухвалення спеціальних правових рішень. Право набуває певного змісту, що втілюється у формі певного веління, норми; правосвідомість як така стає системою (низкою, сукупністю, послідовністю і т. ін.) знакових відтворень реальних правових випадків та способів їх вирішення і зіставлення цього з ідеалом (бажаним, належним), що встановлено у праві.

Право як знакова субстанція, яка разом зі суспільством перебуває у постійному розвитку, відтворюється у правосвідомості й водночас твориться нею. Постійна змінюваність права, спричинена впливом суспільних відносин у вигляді різноманітних чинників на правосвідомість законодавця, дає підстави вважати його реальним, здатним адекватно оцінювати й врегульовувати правову дійсність загалом та окремі дії, події чи факти, водночас набуваючи ефективності й цінності в реальній правовій практиці.

У правосвідомості відбувається відповідна адаптація «просторово-часових уявлень» про світ на всіх рівнях – від повсякденного життя людини до світоглядного й філософського осмислення, розуміння того, що кожне рішення опосередковане не тільки часом, а й місцем його прийняття

та реалізації, що фіксується у певному багатовимірному й складно структурованому просторі [74, с. 120].

Правова дійсність упливає на правосвідомість соціального суб'єкта через певні ціннісні правові ідеї. Соціальний суб'єкт, емоційно сприймаючи основні ідейно-духовні реалії, відображає їх у духовно-матеріальних та суб'єктно-об'єктних правових відносинах, створюючи таким чином умови для формування нової правової реальності, що знаходить утілення у праворозумінні, правотворчості та правореалізації.

Представники правового реалізму визначають право як особливе суспільне явище, що створюється судом та перебуває у постійному розвитку, на відміну від «застиглих» норм. У правовому реалізмі право презентується як результат діяльності правосвідомості судді чи чиновника [76, с. 10]. Водночас не слід зводити реалізм у праві до позитивізму. Концепцію правового реалізму В. Копоть цілком виправдано називає «компромісом між позитивним і природним правом, оскільки рішення суду (як свідома дія права) базується на законі, але суд використовує суддівський угляд, додаючи щось своє, необхідне для встановлення справедливості в конкретній справі» [76, с. 11]. Водночас, якщо закон адресований усім (суспільству загалом), то рішення суду (або чиновника) – окремому суб'єктові.

Але тут треба зауважити, що в цьому контексті йдеться не так про творення знаків права, як про правореалізацію, тобто процес утілення права у життя, процес перетворення знакової моделі на дійсність: коли суб'єкти правовідносин втілюють у життя вже наявні норми права через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав і дотримання заборон, а також застосування цих норм державними органами щодо конкретних життєвих випадків через винесення індивідуально-конкретних правових приписів. Адже саме по собі право є радше моделлю тих реальних дій, подій чи фактів, зорієнтованою на прогнозування, передбачення дозволених, необхідних, можливих чи ймовірних дій

суб’єктів та відповідної реакції на них суспільства (сприйняття та схвалення чи осуду й заборони).

Навіть прихильники правового реалізму (зокрема, американської школи) говорили про право як технічний засіб для передбачення можливих рішень судів із конкретних справ, зокрема, важливу роль вони відводили соціологічним і психологічним аспектам ухвалення рішень. Представники американського реалізму намагалися вдосконалити методи, за допомогою яких можна було б із більшою точністю передбачити майбутні рішення, глибше зрозуміти функціонування правової системи, щоби зробити її ефективнішим засобом суспільного контролю та досягнення тих цілей, які суспільство ставить перед нею [76, с. 11].

Тобто знову ж таки йдеться про право як моделяційну та модифікаційну систему норм і правил (суще і належне). Тут цілком виправдано використано паронімічну властивість (зовнішню схожість) понять, щоб наголосити на двоїстості характеристики права, яка відображає його природу (створене правосвідомістю людини як прообраз людських взаємин) та основну мету (спрямоване на впорядкування і вдосконалення правової дійсності).

У першому випадку – моделяції – право є зразком вербально відтворених у правосвідомості суспільних відносин, взірцевим прикладом право-випадків, узагальненим типом відносин між суб’єктами права, умовним образом, що імітує правову дійсність (назвемо це реально-належним). Тобто право є моделлю – відображенням, описом, схемою правових відносин.

У другому випадку – модифікації – право є системою норм і правил, зорієнтованих, крім відтворення суспільних відносин, ще й на їх видозміну за потреби (тут ідеться про ідеально-належне). Тобто право виступає модифікатором самого суспільства, правової свідомості та правовідносин його членів. За наявності будь-яких відхилень від заданої моделі вчинків, дій, поведінки загалом, описаної у праві (протиправний тип поведінки),

настає відповідна реакція держави – встановлення вини і застосування покарання. Пенологічне спрямування права (пенологія – від лат. *poena* – «покарання» – філософське вчення про покарання, його мету і засоби) полягає у реалізації однієї з «найдавніших соціальних практик», що передбачає «з одного боку, еквівалентну відплату злочинцеві за вчинене, а з іншого – виховний ефект охолодження й гальмування деструктивних настроїв потенційних злочинців» [15, с. 527]. Саме таке сприйняття права дає підстави вважати, що воно здатне піддавати модифікації (зміні) поведінку певних соціальних суб'єктів через вироблення у їхній правосвідомості нових знакових рис характеру (наприклад, поваги до права або примітивного страху перед покаранням).

Така властивість права відтворена і у природно-правових ученнях, і в концепції юридичного позитивізму, що доцільно розглянути в контексті ще однієї дихотомії правосвідомості – природності та соціальності. Синусоїдальна історія протистояння теорій природного і позитивного права підтверджує, що вони рівнозначні (вивищення однієї з них опускало іншу, і навпаки); в них відображена сутність права, якому притаманні і природна моральність, і позитивна мораль (за В. Бачиніним [15]).

З одного боку, право є знаковою «системою заборон і приписів, що стоять на сторожі таких універсальних цінностей буття, як життя, свобода і гідність кожної людини, незалежно від її належності до будь-якої спільноти чи становища всередині системи соціальної ієрархії» [15, с. 106]; з іншого – це результат розумової діяльності людини, «продукт свідомої нормотворчості, система джерел публічно визнаного права, що зафіксоване похідним від держави законодавством … і має утилітарно-прикладне спрямування» [15, с. 123–124]. Тобто принцип ціннісного паритету взаємодіючих суб'єктів протиставляється принципам етатистського патерналізму, секулярності й мінімуму моральності.

Перша з окреслених засад права зовсім не означає ідеальну рівність сторін правовідносин. Ціннісний паритет передбачає, попри неспівпадіння

багатьох особистісних властивостей і характеристик соціальних суб'єктів, пошук комунікативно-правового консенсусу, коли аксіологічний акцент поширюється на загал, цінності однієї людини відображені в цінностях усієї спільноти, а кожний окремий індивід намагається вписатися в систему соціуму так, щоби не порушити стійкості його структуро-будови. У такій концепції особа і спільнота – рівноцінні знакові концепти.

Натомість другий із названих блоків принципів права відображає залежний статус права щодо держави: по-перше, держава проявляє, якщо говорити мовою соціальних знаків, батьківсько-опікунське ставлення до права (вона його створила, вона ж його і використовує як примусовий засіб для підтримки соціального порядку); по-друге, право позбавлене релігійно-етичного підґрунтя через його секуляризацію та раціоналізацію від імені держави; по-третє, мораль у праві наявна, але в тих межах, що відображають найбільш невідчужувані права людини (на життя, свободу, людську гідність тощо); по-четверте, людина надає праву утилітарно-прагматичного характеру, ефективність функціонування якого залежить від урахування всіх вищенаведених принципів.

Варіантів визначення поняття природного права існує чимало. Серед найновіших підходів українських учених особливе визнання отримали дослідження С. І. Максимова, який уважає природне право іманентною складовою правової реальності [102], С. С. Сливки, чия парадигма природного права дала поштовх до виокремлення надприродного права [150], С. П. Рабіновича, який пропонує два напрями осмислення природного права як правових закономірностей: метафізичний, в якому воно ототожнюється з закономірностями всезагальними, та емпіричний, зорієнтований на особливі (загальні соціонормативні, юридичні, державно-юридичні) регулятивні закономірності [140] та інших. Попри це, доцільно говорити про іманентно притаманний природно-соціальний дуалізм права, що внутрішньо властивий самій його природі. Як зазначає О. В. Грищук, «модель природного права склалась уже у звичаєвому суспільстві, однак,

як і модель позитивного права, оформилась лише в умовах новоєвропейської цивілізації. У міру утвердження авторитету влади в особі держави позитивне право стає «дисциплінарною матрицею», а природне право набуває статусу еталона…» [47, с. 154]. Про неможливість розмежування природного і позитивного права стверджує також сучасний російський науковець В. Шафіров, наголошуючи на його бінарній (подвійній) природі [178, с. 541–551]. Будучи розмежованими предметом вивчення, природно-правовий і позитивно-правовий підходи мають спільний об'єкт – живе право, яке з різних позицій по-різному проявляється, не змінюючи водночас своєї функціональної сутності як свідомого регулятора поведінки суб'єктів у спільноті.

Знакова система – це єдине ціле взаємозалежних знаків, причому така єдність полягає не так у значенні елементів, як у відношеннях між ними. Парадигмальне розуміння права і правової дійсності як знакових систем передбачає поділ їх на асоціативні семантичні поля (за Ф. де Соссюром [156]), що диференціюються через протиставлення іншим полям у цій же структурі. Це може бути поділ за галузевим принципом, за суб'єктним чи об'єктним, часовим чи просторовим і т. д. Але у будь-якому разі відносини схожості між частинами однієї знакової системи (права, правової свідомості та правової дійсності загалом) слугують для вирізнення цієї системи з-поміж інших (в межах одного соціокультурного простору). Право, правосвідомість і правова дійсність як знакові системи складаються з дрібніших, аналогічно сформованих знакових систем, однією з яких є, наприклад, мова права як система вербальних знакових засобів, що відтворюють завдяки правосвідомості елементи правової дійсності.

М. М. Цимбалюк щодо цього зазначає, що «жодна правова настанова не може існувати поза мовно-знаковою, текстовою формою її вираження; жодна така настанова не здатна набувати правового змісту без певним чином сприймаючого та інтерпретуючого цей текст суб'єкта. Зокрема,

останній сприймає та інтерпретує його не лише на свій власний розсуд, але й, так би мовити, «вписує» його в контекст відкритої для його досвіду й життєвого простору системи матеріального та духовного буття суспільства» [170, с. 44]. А, отже, осмислення й реалізація права не визначаються автоматично самою лише «комунікативною дією» ознайомлення з текстом, що репрезентує ту чи іншу норму».

Такої ж думки російський дослідник А. В. Поляков, який вважає, що «норма права не встановлюється знаковою системою (первинним текстом), а починає своє становлення через знакову систему (через первинний правовий текст), через соціальну інтерпретацію і через відповідну взаємодію суб'єктів, що реалізують свої права й обов'язки на основі інтерпретованих текстів. Коли взаємодіючі в межах правової системи суб'єкти усвідомлюють та визнають, що вони реалізують права й обов'язки, які їм належать і які випливають із відповідних соціально легітимованих правових текстів, тоді, і тільки тоді, можна вести мову про правову норму, про правову комунікацію та про феномен права» [133, с. 28–29]. Словом, сама мовно-текстуальна форма права залишається ідеальним конструктом доти, доки її не підкріпить правова дійсність, що визначається правосвідомістю людини в контексті її життєдіяльності у межах певного соціуму.

Правосвідомість і створені нею правові норми не можна вважати певними альтернативними формами чи складовими елементами правової дійсності, хоча вони й конституюють і регулюють її. Це так само очевидно, як і те, що правова свідомість не може існувати відокремлено від принципів правового мислення. З огляду на це, в сучасних дослідженнях під першим рівнем буття права здебільшого мають на увазі не правосвідомість загалом, а лише таку її складову, як «світ правових ідей» або ж «ідею права» загалом [121, с. 49–50], що визначає основоположні засади суспільної справедливості та основні форми її реалізації.

Аналогічну думку висловлює і С. І. Максимов, структуруючи правову реальність на такі рівні:

– світ ідей (ідея права);

– світ знакових форм (правові норми і закони);

– світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя [або правові відносини – *А.Б.*]) [102, с. 177].

Дещо всупереч класичним концепціям праворозуміння Ю. Габермас вважає єдино можливою формою відтворення правової дійсності власне мовні знаки як спосіб її матеріалізації, і в цьому разі вони набувають єдності характеристик матеріального та ідеального, означника та значення. «Те, що робить комунікативний розум можливим, – пише він, – це лінгвістичний засіб, за допомогою якого інтеракції переплітаються і структурують форми життя. Ця раціональність вписується в лінгвістичний телос єдиного розуміння та формує сукупність умов, що роблять його можливим у певних межах. Хто б не використовував природну мову для встановлення взаєморозуміння з адресатом, заради чого б то не було, він змушений прийняти перформативну позицію і дотримуватися певних передумов» [166, с. 3].

Натомість посткласична раціональність відстоює деонтологічні властивості правових норм, що зумовлено насамперед визнанням їх змісту на рівні певного комунікативного символізму, адже ці норми сприймають не як посередників між суб'єктами та об'єктами правовідносин, а як підставу інтерсуб'єктивності. У цьому контексті норма права трактується не як результат відтворення у свідомості соціального суб'єкта певних елементів правової дійсності, а як уособлення самих правових відносин, що відбуваються між людьми і визначають їх ставлення до правової дійсності та взаємовідносини між собі подібними. Вже згадуваний А. В. Поляков щодо цього зазначає: «Парадигмальним стає висновок про те, що знання зумовлене способом існування людини в суспільному світі, тобто її комунікативними можливостями… Домінуючою стає ідея, що в

суспільному світі людина має справу не з об’єктами у традиційному розумінні, а, так би мовити, зі самою собою в особі «значущого Іншого», водночас соціальні об’єкти створюються лише в результаті інтерпретації соціальних інтеракцій» [133, с. 28].

У контексті зіставлення правосвідомості та правової дійсності семіотичним є розуміння самої людини. Тому не дивно, що у межах пошуку певного узагальненого комплексу прав і свобод людини і громадянина науковці говорять про, так звану, уніфіковану модель «образу людини», що має репрезентувати параметри визначення цих прав та їх законодавчого гарантування [170]. Такі моделі зазвичай орієнтуються на формулу «самовизначального, значущого та відповідального способу життя», що могла би «стати спільним знаменником та універсальним нормативним ідеалом різних культур». Ідеться про відому «формулу Брюггера», що передбачає п’ять рівнів «універсалізованих» вимірів людської особистості в контексті природності не лише її найважливіших і невідчужуваних прав, а й відповідальності держави і суспільства за їх гарантію та реалізацію. В. Брюггер називає такі виміри людини: «1) критерії свободи вибору та відповідальності за вибір; 2) значущі для суб’єкта культурно-ціннісні орієнтири й традиції, що створюють та обмежують вибір; 3) фактори взаємної, юридичної та соціальної відповідальності; 4) гарантії й належні процедури захисту життя та екології життя; 5) баланс між індивідуальною та суспільною свободою у визначенні стилю життя» [21, с. 140–142].

Кардинально іншої позиції додержується К. Вальверде, який уважає, що «людина, насправді, є настільки складною і загадковою істотою, що нелегко зробити її повний опис, котрий би задовольнив усіх» [24, с. 10]. Однак в епоху інформаційного перенасичення нагальною стає потреба «універсалізації» сутнісних характеристик людини. І насамперед у цьому криється антропологічна зумовленість права і його осмислення в суспільній та індивідуальній правосвідомості. Йдеться навіть про формулювання певної уніфікованої теорії правосвідомості.

Основою такої теорії можуть стати, по-перше, дослідження механізмів координації форм людського буття зі способами його усвідомлення в площині правових смислів та цінностей, а, по-друге, створення загальної («синтетичної») картини світоупорядкування [170, с. 33]. Йдеться про накреслення системи буття, котра б охоплювала не лише суто об'єктивні царини природно-суспільної реальності, а й такі, що нерозривно асоціюються з діяльністю людського суб'єкта та відповідним (матеріальним чи ідеальним) опредметненням її результатів. Адже «не тільки *реальне* буття людини має вплив на формування у її свідомості, інтерпретацію та реалізацію тих чи інших правових смислів, настроїв та ідей. Не менш ефективними у цьому плані є, наприклад, культурно-ціннісний простір людської буттєвості, в межах якого відбувається становлення та функціонування правосвідомості, антропологічні характеристики правосуб'єктів, форми міжсуб'єктної комунікації тощо. Відповідно, заснований на такій інтегративно-буттєвій концепції підхід до аналізу правосвідомості грунтуватиметься не просто на принципі «онтологічної релевантності» (тобто узгодження правового смислоутворення з певним зрізом, аспектом реального буття – соціокультурним, ціннісним, комунікативним, антропологічним тощо), а на принципах та механізмах системної взаємодії та гармонійної єдності основних факторних компонентів суспільно-природної дійсності» [170, с. 47]. Саме такий підхід до розуміння феномена правосвідомості ще раз підкреслює її символічну, знакову властивість.

За допомогою різноманітних знаків, символів і кодів осмислення трансформаційних процесів у правовій реальності узгоджується на рівні правосвідомості з пізнанням людиною свого власного буття, своїх потреб та інтересів, прагнення самовизначення та самореалізації у правовій поведінці та здійснюваних правовідносинах. Під впливом зовнішніх чинників правосвідомість соціального суб'єкта адаптується до тих змін, що відбуваються у правовій дійсності, тобто відповідно реагує на сучасні

умови співіснування, на глобальні трансформації, до яких безпосередньо причетна людина – єдина істота, в іпостасі якої закодовано минуле, акумульовано певний досвід усього людства.

Про спонтанність і водночас загадковість свідомості писав російський фізик В. Налімов, який став відомим завдяки своїм працям із розробки імовірнісної моделі мови, наукометрії, філософії науки та філософії людини [119]. Дещо перефразовуючи наведену в його праці цитату зі статті Г. Сколімовського «Модель реальності як свідомість» [119, с. 56–57; цит. за: 149], можна стверджувати таке: правосвідомість, сприймаючи правову дійсність або будь-який її елемент, завжди опрацьовує їх і водночас активно трансформує правову дійсність. Зокрема, опрацювання дійсності і трансформація дійсності дещо відносні поняття, адже не може існувати якась відокремлена дійсність, до якої застосовується правосвідомість і яку вона опрацьовує. Правова дійсність існує паралельно з осмислюючою її свідомістю, і цей акт осмислення є одночасно і актом трансформації. Правова дійсність неодмінно постає перед соціальним суб'єктом трансформованою його пізнавальними здатностями. Розвиток правової свідомості полягає в її здатності збільшувати правову дійсність у міру того, як вона росте і трансформується. Словом, набуваючи правових знань, соціальний суб'єкт розширює свою правосвідомість і, відповідно, для нього збільшується правова дійсність, розкриваючи нові аспекти. Здатність і процес бачення невіддільні від ока. Чим око є для акту бачення, тим є правова свідомість для акту осмислення правової дійсності.

Усвідомлення правової дійсності передбачає «перетворення за допомогою знаків зовнішньої соціальної функції та діяльності у внутрішню, психічну», як вважав услід за Л. С. Виготським російський філософ і методолог В. Розін [144, с. 113]. Тобто правосвідомість можна вважати своєрідною психічною правовою дійсністю, яка формується одночасно з освоєнням людиною світу, соціалізацією. Така психічна дійсність (або правосвідомість) починає формуватися тільки за необхідності формування

самостійної поведінки. Спочатку батьки й учителі підказують дитині, як правильно (правомірно) вчинити в тій чи іншій ситуації, як себе поводити з іншими, як ставитися до власності інших тощо, а з дорослішанням і набуттям соціальної самостійності дитина (здебільшого вже підліток) має сам собі «підказувати», дозволяти чи забороняти, скеровувати свою поведінку. Такий процес формування психічної правової дійсності відбувається на основі особливих семіотичних утворень – уявлень про право і не-право, образів дозволеного і забороненого тощо. Психічна правова дійсність дає можливість соціальному суб'єкту самостійно формувати свою поведінку, вибираючи ті чи інші дії або утримуючись від них залежно від правової ситуації, а також формулювати для себе правові установки і визначати правові цінності.

За час розвитку людства людині вдалося створити величезну кількість знаків і знакових систем, які допомагають їй жити і розвиватися; ними можна вважати своєрідні адаптаційні засоби, які дозволяють людині прилаштовуватися до швидко змінюваного середовища. Такий «збірник семіотичних (знакових) досягнень людства, накопичених у процесі розвитку цивілізації, – як зазначає російський учений А. Соломонік, що проживає в Ізраїлі, – називається семіотичною реальністю, що виникла набула вигляду протистояння людини реальності онтологічній» [154, с. 106]. Людина засвоює правову дійсність і впливає на неї за допомогою знакових систем, оскільки тільки завдяки знакам вона виражає свої наміри і думки. Одна і та ж об'єктивна правова дійсність може бути виражена за допомогою різних семіотичних систем залежно від суб'єкта, який їх засвоїв. У схемі взаємодії правової дійсності та людської поведінки саме семіотична дійсність слугує своєрідним фільтром.

Соціально-психологічні константи права та правових відносин, хоча і відповідно трансформуються під впливом суспільних процесів, однак зберігають своєрідний «генетичний код», яким підтверджується наявність особливостей національно-правового характеру, специфіка правової ментальності. Зміст правового менталітету у цьому контексті визначається

способом мислення і задається усталеними формами і способами прояву інтелектуальних та емоційних реакцій на соціокультурні феномени. А ці усталені форми – не що інше, як певні соціально-правові знаки, збережені у суспільній правосвідомості.

Звернення до категорії «менталітет» (з англ. mentality – здатність мислення, склад розуму, умонастрій) невипадкове, адже це поняття трактується як сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, що зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільностей (груп), індивідів; містить сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, що визначають здатність спільностей та індивідів сприймати чи діяти відповідно [162, с. 352]. Ментальність як своєрідна «історична пам’ять народу» створює передумови кожному індивіду бачення й сприйняття довкілля та відповідно до цього формування своїх правил життєдіяльності, творення у правосвідомості своєї картини світу.

У цьому контексті доцільно згадати В. Бачиніна, який зазначає, що право та особа (за аналогією можна сказати: правова дійсність і правова свідомість) виступають як сторони, наділені взаємними креативними властивостями: особа (правосвідомість) творить правову дійсність, а право бере участь у створенні справді людських форм існування, які відповідають критеріям цивілізованості. У результаті таких зв’язків виникає єдина соціально-правова антропосфера, скріплена символічними, нормативними, ціннісними, смисловими зв’язками, – цілісний світ людини [15, с. 290].

Отже, у всіх наведених підходах до розуміння співвідношення «правова свідомість – правова дійсність» обидва феномени взаємопроникні, взаємозалежні та взаємодоповнювані. Без правової свідомості не формується правова дійсність і не сприймається соціальним суб’єктом; без правової дійсності нівелюється правосвідомість.

Висновки до другого розділу

Правове мислення у контексті філософії права постає однією з основних складових механізму правового регулювання, що пояснює, як людина засвоює правові норми, який механізм їх осмислення та реалізації. Психосеміотика демонструє правове мислення як динамічний конструкт правосвідомості, що оперує системою правових знаків.

Сутність правового мислення – це здатність пізнавати внутрішні закономірності речей і явищ правової дійсності, що приховані від безпосереднього спостереження. На основі встановлення зв'язку між явищами, що відтворені у чуттєвому досвіді, та узагальнення результатів цього процесу відбувається відображення загальних властивостей цих явищ, завдяки чому відбувається пізнання об'єктивних законів правової дійсності.

Носіями (або суб'єктами) правового мислення є індивіди (соціальні суб'єкти). Правове мислення спрямоване на вирішення життєвих проблем і водночас може стати засобом виникнення (виявлення) нових проблем. Причому ці проблеми стають дедалі складнішими в міру розвитку мислення соціальних суб'єктів (примітивне мислення здатне осягнути й виокремити тільки примітивні моменти правовідносин).

Основними чинниками впливу на правове мислення є середовище і свобідна воля людини. Мислення здійснюється за допомогою сукупності різних операцій: порівняння, узагальнення, абстрагування, конкретизації, класифікації та систематизації.

Процес правового мислення супроводжується *міркуванням*, тобто діяльністю щодо зіставлення думок, пов'язанням їх задля відповідних висновків, логічним мисленням, і *рефлексією*, тобто пізнавальною діяльністю, під час якої об'єктом пізнання може бути сам спосіб пізнання (гносеологія) або знання, думка, вчинок (епістемологія).

Правове мислення – це характерний для соціального суб'єкта спосіб пізнання, який передбачає аналіз і синтез правової дійсності. Сутність правового мислення полягає у вирішенні суспільних завдань, його основною одиницею є думка як метод такого вирішення, що містить правові знаки. Його метою є утворення змістово пов'язаних предметних уявлень (знаків, символів, кодів правової дійсності).

Психосеміотичність правового мислення передбачає уніфікацію предметного світу правовідносин через узгодження відносин між зовнішньою чуттєвою формою предмета чи слова і формою думки. У слові (правовому понятті), як і в предметі, внутрішня форма слугує способом створення та втілення смислу. Індивідуальний смисл створюється у слові або предметі щоразу заново (в кожному новому правовому випадку), а спосіб його створення – внутрішня форма – пов'язує його з попереднім способом використання предмета або слова, тобто з втіленим раніше смислом (із попереднім випадком правових відносин).

Семіотичність свідомості є її соціальною характеристикою, адже знак, який використовує людина винятково заради спілкування зі самою собою, неможливий і абсурдний. Семіотична функція свідомості полягає не просто у «подвоєнні» світу (роблячи його усвідомленим), вона водночас може передбачати процес взаємообміну знаками між окремими самосвідомостями, через передачу знаку іншому. Семіотична функція свідомості переводить індивідуальне у суспільне, і завдяки такому переходу стає можливим саме індивідуальне.

Психосеміотична функція правової свідомості дає змогу людині усвідомлювати правову дійсність і передавати свої усвідомлення іншим. Зокрема, основним засобом творення і передачі знаків здебільшого є мова.

Правосвідомість – це система (низка, сукупність, послідовність і т. ін.) знакових відтворень реальних право-випадків та способів їх вирішення і зіставлення цього загалом з ідеалом (бажаним, належним), що встановлений у праві.

Правосвідомість і створені нею правові норми до певної міри можна вважати альтернативними формами чи складовими правової дійсності, вони конституюють і регулюють її. Це так само очевидно, як і те, що правосвідомість не може існувати окремо від принципів правового мислення.

Правова дійсність існує паралельно з осмислюючою її свідомістю, і цей акт осмислення є одночасно й актом трансформації. Правосвідомість можна вважати своєрідною психічною правовою дійсністю, яка формується одночасно з освоєнням людиною світу, соціалізацією. Така психічна дійсність (або правосвідомість) починає формуватися тільки за необхідності формування самостійної поведінки. Одна і та ж об’єктивна правова дійсність може бути виражена за допомогою різних семіотичних систем залежно від суб’єкта, який їх засвоїв. У загальній схемі взаємодії правової дійсності та людської поведінки саме семіотична дійсність слугує своєрідним фільтром.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОСЕМІОТИКА ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1 Правова комунікація учасників правовідносин як процес реалізації змісту правових знаків

Проаналізувавши правове мислення як спосіб відтворення правової дійсності та правосвідомість як засіб творення правових знаків, наступним елементом вивчення психосеміотики правовідносин логічно має бути механізм реалізації цих знаків. Таким механізмом є не що інше, як правова комунікація.

Коли йдеться про комунікативний підхід до розуміння правовідносин, неодмінно слід згадати одночасно розроблені комунікативну теорію права А. В. Полякова та теорію діалогу в праві І.Л. Честнова.

А. В. Поляков одним із перших з-поміж російських науковців, які досліджували проблеми права та його функціонування в суспільстві, акцентував на комунікативній, а отже, й поведінковій спрямованості права. Адже право (хоча слід зауважити, що дослідник здебільшого послуговувався поняттям «закон») покликане впорядковувати комунікативні дії та дискурсивне взаєморозуміння в межах конкретної правової реальності, базуючись в основному на глибинному рівні суспільних відносин як різновиду комунікативних взаємозв’язків [132].

Відомий російських теоретик права І. Л. Честнов, беручи за основу діалогічний підхід М. М. Бахтіна, М. Бубера, Ф. Розенцвейга, О. Розенштока-Хюссі, а також діалогічні ідеї у семіотиці Ю. М. Лотмана, Б. А. Успенского та інших, розглядає право як діалог в діахронному (історичному) і синхронному вимірі, подаючи механізм відтворення права і розуміючи водночас діалог насамперед онтологічно, робить висновки про

діалогічність соціального буття і правової дійсності [174]. Цей учений говорить про, так званий, внутрішній діалог права (у процесі взаємоузгодження норм під час становлення правової системи), багатоголосся (через наявність протилежних моментів, ідеального та реального, належного і наявного), діалог з іншими соціальними явищами (економікою, політикою, культурою), діалог зі суспільством загалом як метасистемою і трансцендентною основою права.

З-поміж українських філософів-комунікативістів особливо вирізняється А. Єрмоленко, який акцентує на високому рівні інтерсуб'єктивності, що властива суспільній комунікації і є «щонайважливішою сполучною ланкою між різними, багато в чому протилежними течіями кінця XIX і XX століть: антропологією Фейєрбаха, прагматизмом Пірса, діалогічною філософією від Ебнера до Бубера, феноменологією пізнього Гусерля, екзистенціалізмом Гайдегера, Ясперса і Сартра, філософією мови пізнього Вітгенштайна, герменевтикою Гадамера» [58, с. 467]. Інтерсуб'єктивність правової комунікації підтверджує ідею можливості формування завдяки праву певної комунікативної спільноти, у межах якої можлива осмислена аргументація правовідносин.

Ще один сучасний український дослідник комунікації Ф. Бацевич уважає комунікацію різновидом дискурсу, і саме ця її властивість, на його думку, виявляє «здоровий» практичний розум (глузд) людини; індивіди можуть обговорювати, обґрунтовувати й інституювати різноманітні норми та цінності співжиття, доходити порозуміння у сучасному складному, насиченому взаємопротилежними дискурсами суспільства [12, с. 52].

Найбільш удалим комплексним науково-теоретичним аналізом та вивченням ключових напрямів оптимізації регулювання правової комунікативної діяльності стало дослідження А. С. Токарської. Зокрема, вона запропонувала вивчення комунікативної діяльності у контексті функціонування суспільства як динамічного системного утворення, що самоорганізується через комунікативну регуляцію [див.: 160].

Питання можливості використання взаємозв’язку мовлення і поведінки у контексті формування правомірної поведінки індивіда порушувала також О. М. Балинська, яка дала науково-теоретичне обґрунтування застосування методології вербального біхевіоризму у діяльності органів внутрішніх справ, зокрема, у процесах правової комунікації – одного із засобів формування правомірної поведінки соціального суб’єкта. Власне, вона визначила правову комунікацію як «процес конструювання моделей інтерпретації право-норм у процесі продукування правової поведінки; своєрідну інтеракцію, що охоплює комплекс елементарних понять правового мовлення і рефлексивної дії, а також орієнтована на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правомірність» [6, с. 66].

Долучивши до філософії права та філософії комунікації семіотику, О. М. Балинська розвинула комунікативну теорію права. Правова комунікація з позиції семіотики, на її думку, є пізнавальним (когнітивним) процесом, що здійснюється із залученням правосвідомості, правового світогляду, досвіду, правових звичаїв і традицій як репрезентативних проявів того, що було попередньо змодельоване у праві [8, с. 177]; а також (як процес знако-розуміння) є не так наближенням до розкриття ідентичності замислу право-творця, законодавця, як, імовірніше співавторством, конструюванням моделей трактування право-норм у процесі продукування правової поведінки [8, с. 211].

Адаптуючи всі ці концепції правової комунікації до психосеміотики правовідносин, необхідно наголосити на тому, що правова комунікація є насамперед процесом реалізації правових знаків. Адже саме під час комунікації знак набуває своїх знакових властивостей як таких. «Знаки виникають тільки там, де є люди і де ці люди спілкуються. Все що завгодно може стати знаком, але тільки за умови спілкування», наголошують сучасні російські лінгвісти Г. Є. Крейдлін та М. А. Кронгауз [85, с. 51].

Правова комунікація, за спрощеним її розумінням, полягає у передачі інформації, певних повідомлень від держави громадянам, а також у сприйнятті її через відповідну поведінкову реакцію. Будь-яка передача інформації відбувається за допомогою знаків. Зазвичай для цього використовують природну мову (тобто слова), але можливе використання й інших знаків (дорожні знаки, формені знаки розрізнення, державні відзнаки та інше).

Коли ми говоримо про різні знаки, то йдеться, зокрема, про такі: 1) дактильні знаки мови глухонімих, 2) загальноприйняті жести в межах певної культури чи цивілізації, 3) демонстраційні знаки тварин, 4) грошові та товарні знаки (логотипи), 5) державні відзнаки – ордени, медалі, стрічки, підвіски, пояси, 6) позиціональні знаки – регулювання дорожнього руху, морська навігація, суддівство у спорті. У правових відносинах ці знаки також важливі, тому не помилкою буде стверджувати: що більше типів знаків знає соціальний суб'єкт, то ширший у нього кругозір. Особливо це стосується правників, яким доводиться стикатися з різними знаками, залишеними на місці події чи злочину. Ось як про це пишуть, наприклад, російські семіотики Г. Є. Крейдлін та М. А. Кронгауз: «Часто людина знаходить спілкування там, де насправді його, ймовірно, немає. Згадаймо про ненавмисне спілкування на місці злочину злочинця зі слідчим. Розглядаючи докази та залишені сліди як знаки вчиненого злочину, детектив немовби вступає як адресат у діалог зі злочинцем усупереч волі останнього. Він отримує інформацію за знаками-доказами, які випадково залишив злочинець, тобто свідомого відправника повідомлення і нормального спілкування тут просто нема» [85, с. 105].

Що стосується саме невербальних (немовних) правових знаків, то О. М. Балинська, додержуючи класичного семіотичного поділу знаків, виокремлює такі: «а) *знаки-копії* (або іконічні знаки, їх значення повністю визначається предметом, який вони копіюють) – наприклад, фото-роботи,

відбитки пальців, копії документів тощо; б) *знаки-ознаки* (по-іншому їх називають знаки-прикмети або знаки-індекси, їх значення визначається контекстом перебування предмета, його властивостями та відношеннями з іншими предметами) – наприклад, сліди на місці події чи злочину; в) *знаки-символи* (безпосередньо не пов'язані з предметами і їхніми властивостями, які відображають; вони мають статус умовного, узагальненого, абстрактного позначення) – наприклад, синьо-жовтий прапор і герб-тризуб як знаки держави Україна, образ Феміди зі шальками терезів і мечем у руках як знак правосуддя, синій однострій установленого зразка як знак працівника ОВС України і т. д.» [8, с. 57–58].

Знаки, зокрема правові, не виникають самі по собі, їх створюють люди. Будь-яка річ може стати знаком чи, точніше, його формою (варто лише наповнити цю форму певним змістом, тобто «домовитися», що слід під нею розуміти, що вона буде означати). У цьому разі можна створювати знаки двома способами.

По-перше, можна взяти вже наявну річ і надати їй певного змісту; без домовленості про її значення ця річ знаком не буде (біла лінія сама по собі нічого не означає, але якщо вона проведена посередині дороги, це знак дорожньої розмітки, що забороняє виїжджати на суміжну частину дороги; окремо зображені чаша і змія нічого доброго не передбачають, а чаша, оповита змією, – символ медицини тощо).

По-друге, можна створити спеціальну форму, що потрібна для вираження певного змісту (такими є правові терміни і поняття, дорожні знаки, формений одяг та інше). Правові знаки першого типу можна назвати природними, а другого – штучними [85, с. 61]. Однак і ті, й інші втрачають свою знаковість поза середовищем спілкування, поза контекстом їх використання для комунікації.

Поряд із природністю чи штучністю виникнення, є й інші критерії поділу знаків на види: 1) структура – дає підстави розрізняти знаки складні (наприклад, погон на формі офіцера, що складається зі смуг, зірочок,

нашивок) та прості (зірка з цього погона); 2) застосовуваність – ділить знаки на самостійні (загальновживані слова) і несамостійні (терміно-поняття); 3) сприйняття – виокремлює знаки залежно від способу їх відчуття (зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові); 4) час функціонування – розрізняє миттєві (жестикуляція регулювальника, сигнали світлофору) й тривалі (грошові банкноти, писані норми та правила поведінки) та інше [85, с. 64–71].

У контексті правових відносин можливі не тільки різні знаки, а й різні типи комунікації. Класична схема комунікації передбачає наявність двох суб'єктів – адресанта (відправника інформації) та адресата (приймає відправлене повідомлення). Інформація у вигляді певних знакових носіїв повідомлень передається від однієї системи (індивіда чи групи осіб) до іншої. Залежно від типу знаків (мовні чи немовні) формується певний тип комунікації. Зокрема, правова комунікація, що здійснюється завдяки вербальним знакам права (словесним правилам поведінки), вирізняється тривалістю в часі та просторі й може охоплювати значну кількість комунікантів: право, відтворене словесними знаками, діє протягом чинності його норм на всій території держави й щодо всіх її громадян. Натомість невербальні правові знаки дієві тільки в момент їх сприйняття. Здебільшого йдеться про візуальне сприйняття інформації: регулювання дорожнього руху – спілкування інспектора (адресанта) з водіями та пішоходами (адресатами) щодо їх взаємоузгодженого пересування; проходження патрульних вулицями міста – спілкування міліціонерів (адресантів) з оточенням (адресатами) щодо виконання (чи готовності до виконання) першими певних службових функцій з охорони громадського порядку для других.

У семіотиці права відомий також інший підхід до типізації правової комунікації залежно від знаковості сприйняття її учасників. Відтак, залежно від того, кого розуміти «дійовими особами» правовідносин, саме право можна сприймати як: 1) продукт мовленнєвої діяльності, 2) засіб

мовленнєвого процесу, 3) стиль подачі інформації, 4) різновид комунікації [8, с. 219]. Правова комунікація в першому випадку зосереджена в напрямі впливу суспільства на формування права (учасники комунікації – суспільство і правотворець); другий випадок пов'язаний із діяльнісними характеристиками реалізації права (учасники комунікації обернено пропорційні – правотворець і суспільство); третій випадок демонструє різні вектори розуміння права: як монолог (наявний тільки адресант – правотворець), діалог (по суті це другий із розглянутих випадків), полілог (учасників комунікації безліч), внутрішнє мовлення (учасники комунікації реалізуються через правове мислення і правосвідомість), безсуб'єктну або багатосуб'єктну комунікацію (учасники комунікації – неконкретизовані, різні комунікаційні спільноти).

Цей аспект дає підстави вважати основою філософії правової комунікації семіотику (науку про знаки та знакові системи), герменевтику (науку про тлумачення) і біхевіоризм (науку про поведінку), що відтворюють, відповідно, форму, зміст і реалізацію правових знаків. Семіотика відтворює правову дійсність ззовні; герменевтика передає внутрішній світ елементів правової дійсності; біхевіоризм означує механізми впливу двох попередніх аспектів правової дійсності на поведінку соціального суб'єкта.

Тобто йдеться про дуалістичну властивість знака (форму і зміст) та його функціонування. Форма правового знаку – це матеріальний об'єкт, відтворення відповідного елемента правової дійсності, носій інформації про цей елемент, оболонка для сприйняття органами чуття. Зміст правового знаку – це значення, яке уособлює матеріальний об'єкт, інформаційна складова. Обмінюючись формами правових знаків, соціальні суб'єкти насправді обмінюються їх змістом. І тут важливе «золоте правило» правового знаку: його форма має бути зручною для передачі й нести однаково для всіх зрозумілий зміст. «Форма і зміст становлять дві обов'язкові сторони знаку. Форма знаку завжди передбачає конкретний

зміст, а будь-якому змістові знаку надається конкретна форма. Знак існує тільки тоді, коли він має і форму і зміст. Зі свого боку форма і зміст не можуть існувати одне без одного. … Думка, не втілена у форму, так і не стане знаком. … Дія, не насичена конкретним змістом, також не може бути знаком» [85, с. 55].

Взаємозв'язок між формою та змістом залежить від домовленості між людьми. Що стосується сфери правовідносин, то соціальні суб'єкти через право заздалегідь «домовляються», що певна річ (слово, поняття, термін) передаватиме такий-то зміст, після чого ця річ стає формою і разом з цим змістом утворює знак. У випадку з правом ідеться про «договір» між членами всього суспільства, громадянами всієї держави, які, будучи учасниками правовідносин як виду комунікації, повинні знати умови цього «договору» й чітко дотримуватися їх. Така домовленість про надання певним словам певного значення у межах правової дійсності може мінятися зі зміною суспільних відносин, вимог і норм, що регулюють ці відносини. Наприклад, можна говорити про нову сутність людини, всі видозміни якої можна класифікувати як: зміни тілесні (імплантація, трансплантація, зміна статі чи раси тощо); штучну людину (клонування, здобутки генної інженерії); штучний інтелект (біороботи, виокремлені комп'ютеризовані мозкові центри тощо) [67]. Зміни природи людини спричиняють виникнення нових взаємовідносин, а отже, і знаків, що їх відтворюють. Іноді «заміна» знаків здійснюється не шляхом соціалізації, а директивним (наказовим) способом. Прикладом цього може бути заміна грошових знаків, уведення нових дорожніх знаків та інше, що міняє умови попереднього «договору» і вводить нові. Однак повністю відмінити «суспільний договір» щодо права майже не можливо; для цього мають відбутися значні суспільні події (зміна конституційного ладу, політичного режиму і т. ін.).

Право як знаковий соціальний інститут належить до третього рівня артефактів (речей, які створила людина і які стали для неї значущими). «Це

так звані можливі світи, які становлять варіанти змін у подальшій практичній діяльності. Артефакти третього порядку надають забарвлення тому світові, який ми сприймаємо. Форми поведінки, набуті в результаті взаємодії з «третинними» артефактами, дають змогу людині виходити за межі вирішення безпосередньо практичних завдань. З огляду на це, кожне артефактне явище є інтегративною характеристикою людського мислення» [37, 109]. Особливо яскраво проявляється артефактність права у правовідносинах, у контексті його реалізації, на рівні його легітимації. Найпоширенішими способами такої легітимації права є лінгвістичні об'єктивації та символічні позначення дійсності. Система легітимації права ґрунтується на його вербалізації, реалізується під час правової комунікації та використовує мову як свій головний інструмент.

У контексті правовідносин можна виокремити ще один підхід до типізації правової комунікації залежно від знаковості сприйняття її учасників. Ідеться про, так звану, візуальну комунікацію. Автором теорії візуальної комунікації вважають Дж. Бергера. Спираючись на модель Г. Лассвелла (цей учений пояснює комунікацію як процес, у якому хтось комусь щось повідомляє, використовуючи певні засоби і досягаючи водночас конкретного ефекту), він розглядає комунікацію як взаємозв'язок між низкою складових: 1) твором мистецтва; 2) аудиторією, якій він адресований; 3) засобами, що передають образ; 4) автором твору; 5) суспільством. А. Берґер називає ці складові ключовими моментами у процесі візуальної комунікації (або, як він сам зазначає, мистецтва бачити [17, с. 59]). Адаптуючи цю теорію до сфери правових відносин, можна сказати, що візуальна правова комунікація передбачає єдність правового знаку (твір), соціальних суб'єктів, які його сприймають (аудиторія), форму прояву знаку (засоби, що передають зміст, – дорожні знаки, формений одяг, державна символіка тощо), правотворців (авторів правових знаків), правову дійсність (середовище, де відбувається правова комунікація, правові відносини).

Відомий данський лінгвіст XX ст. Л. Єльмслєв у цьому контексті говорить про два поняття – план вираження і план змісту [57, с. 369], якими послуговуються не тільки в наукових парадигмах, а й буденних поглядах на комунікацію. Учений, зокрема, розрізняв мову як «систему» (знаки) і «процес» (комунікація за допомогою цих знаків) і поширив свої семіотичні дослідження на невербальні інформаційні системи (такі, як, наприклад, світлофор, годинник та ін.). У процесі правової комунікації ці два «плани» – вираження і зміст – не можуть бути розділені, адже це зруйнувало б саму комунікацію і зробило б вербальні/невербальні знаки не придатними для сприйняття. Скажімо, сам по собі блакитний і жовтий колір не є чимось особливим, а їх поєднання в певному порядку (навіть вербальний відповідник «жовто-блакитний» чи «синьо-жовтий») означає символіку державного прапора України. Але без контексту (правовідносин) навіть загально визнаний знак не реалізує свого змісту: державний прапор піднімають, виконуючи державний гімн; військові реагують на нього, віддаючи честь (символічний рух правої руки до краю голови); недотримання етикету державного прапора супроводжується відповідними санкціями тощо.

У будь-якому разі феномен правової комунікації полягає у тому, що правова знакова система не може функціонувати поза правовідносинами між соціальними суб’єктами або окремим соціальним суб’єктом (наприклад, у випадку реалізації права власності, що може відбутися навіть за наявності одного суб’єкта – власника). Крім такого функціонального підходу, важливим є також психологічний: згідно з ним знаки мають чітко виражений імперативно-атрибутивний характер (поняття ввів Л. І. Петражицький [163]). Словом, правові знаки є результатом мисленнєвої діяльності людини і водночас засобом впливу на подальшу мисленнєву діяльність, правосвідомість, правову поведінку. І в першому, і в другому підході чітко проявляється контекст

взаємовідносин, що у сфері правовідносин є правовою комунікацією. Без комунікації соціальних суб'єктів неможлива реалізація змісту правових знаків, і навпаки, через посередництво правових знаків стає можливою правова комунікація соціальних суб'єктів.

Залежно від того, як соціальні суб'єкти сприйматимуть значення правових знаків, відповідно відбуватиметься правова комунікація. Науковці у сфері семіотики права виокремлюють декілька підходів до пояснення такої взаємодії комунікантів.

Перший передбачає залежність правової комунікації від цілеспрямованості «мовлення» правових знаків, тобто наголошує на важливості адресанта, «автора» цих знаків. У цьому разі доцільно згадати дві концепції мови – референційну (йдеться про парадигмальну презумпцію на сприйняття семіотичних середовищ (одним із яких, до речі, є сфера правовідносин) як самодостатньої реальності, позбавленої будь-якого впливу позасередовищних феноменів [141]) та конвенціональну (що констатує попередньо згадувану концепцію домовленості, яка відстоює сприйняття знаків як форму взаємного погодження їх значення [88, с. 62]. О. М. Балинська, поєднуючи ці концепції, вважає, що право як система знаків однозначно має свої референти у правовій дійсності, що підтверджує його референційність, і водночас є конвенціональним, оскільки складається з понять, погоджених правовою спільнотою [8, с. 85].

Дещо близьким до цього типу сприйняття знаків є орієнтація їх на виконання комунікативного завдання – порозуміння чи впливу. Тут ідеться про теорію мовленнєвих актів Дж. Остіна, згідно з якою кожне повідомлення спрямоване на іллокутивність – порозуміння або перлокутивність – впливовість [23, с. 79, 130–131]. Оскільки правові знаки є одним із видів соціальної інформації, що має інформаційний і водночас наказовий характер (тобто інформує соціальних суб'єктів не тільки про бажаний тип особистої та суспільної поведінки, а й про наслідки

порушення правил, вимог, вказівок), то є всі підстави вважати комунікацію, що відбувається за їх участю, іллокутивним й перлокутивним процесом одночасно.

Другий підхід акцентує на провідній ролі адресата, тобто сприймача значення правових знаків. У цьому разі на передній план виводиться не те, що закладено у знак, а те, як його сприйняв соціальний суб'єкт, якою була його поведінкова реакція. У межах правовідносин можлива правомірна або протиправна поведінка залежно від того, виконає соціальний суб'єкт «веління» правового знаку чи вчинить навпаки. О. М. Балинська щодо цього зазначає: «Ідентифікація можливостей і прагнень людини з правовим повідомленням залежить від взаємодії систем сприйняття, внутрішньої репрезентації і відтворення змісту розкодованої інформації через поведінку. Створення такої уніфікованої мови когнітивних структур мислення і людської поведінки змогла би звести до спільного знаменника розмаїття гносеологічних намірів, схем референції правової дійсності та способів мислення. Можна навіть говорити про адресатів правового повідомлення як певну змодельовану аудиторію, реакцією якої на сприйняту інформацію має бути запрограмований (бажаний) тип поведінки» [8, с. 150].

Але в контексті цього підходу, зокрема його правомірного аспекту, можна розрізняти активне і пасивне сприйняття значення правового знаку. Дотримання вимог правового припису, переданого знаковим способом, передбачає пасивність поведінки, можлива навіть правомірна бездіяльність (утримання від певних дій). Натомість виконання, використання і, особливо, застосування означає активний тип поведінки. Але детальніше про це у наступному підрозділі. Звернімо увагу лише на те, що в усіх випадках однозначно йдеться про комунікативні відносини соціальних суб'єктів, що реалізуються на основі поведінкової інтерпретації правових знаків, які мають і вербальний (текст права), і невербальний характер (наочні знаки).

Третій підхід передбачає «рівневість» протікання правової комунікації. Відповідно до семіотичного поділу типів взаємозалежностей між знаками та їх реципієнтами [118] можемо собі дозволити виокремити три рівні правової комунікації: 1) семантичний (так звана «первинна» комунікація, що передбачає наявність правового знаку і соціального суб'єкта, який сприймає його зміст); 2) прагматичний («вторинна» комунікація, що по-іншому можна назвати міжсуб'єктними правовідносинами); 3) синтактичний (можна вважати комунікацією тільки умовно, бо тут вступають у «спілкування» самі правові знаки між собою, це по суті їх взаємоузгодження в межах однієї правової системи).

На доцільності вивчення правової комунікації через посередництво саме семіотики наголошує широко відомий за кордоном український учений А. Мережко: «без семіотики права була б неможливою соціальна комунікація… в цьому, очевидно, і полягає функція юридичної семіотики – забезпечення юридичної комунікації у процесі розподілу прав та обов'язків у суспільстві» [111; 112].

Правова комунікація має передбачати триєдину основу – інформування про волю держави, готовність до взаємопорозуміння соціальних суб'єктів і взаємоузгодження держави і громадян, що веде до можливого коригування правосвідомості. Правова комунікація виконує також пізнавальну функцію: орієнтуючи правотворців і правосприймачів на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння, спрямовує обох на конституювання єдиного підходу до розуміння правомірності.

Четвертим підходом до аналізу правової комунікації доцільно взяти типізацію моделей комунікації загалом. Вони, звичайно, дещо відтворюють уже попередньо сказане, але виокремлюють, власне, те, що дає підстави вважати право знаковою моделлю правової дійсності, а саму правову дійсність – типом комунікації. Загалом типів моделей комунікації є доволі багато. Зупинимося на тих основних із них, які презентують правову комунікацію як процес реалізації змісту правових

знаків. До таких моделей О. М. Балинська відносить (і ми цілком поділяємо її позицію) концепції:

– К.-О. Апеля (згідно з його позицією, право виступає комунікативною раціональністю, яка моделює ідеальні комунікативні ситуації) [1];

– У. Еко (абстрагуючись від його концепції, право можна вважати текстом і комунікативною моделлю масової культури, зорієнтованої на формування певної поведінки соціального суб'єкта в умовах правової дійсності) [55];

– А. Козловського (за його психолого-антропним підходом, право можна вважати комунікативною моделлю оптимізації регулятивно-правових механізмів поведінки соціальних суб'єктів) [73];

– Ю. Лотмана (за його концепцією, право як комунікативна модель поєднує передачу інформації у довершеному вигляді та водночас її наростання у свідомості людини) [98];

– С. Максимова (який у контексті вивчення комунікативної модельності права подає право як результат «внутрішнього світу» людини, яка є учасником правового спілкування (комунікації)) [102, с. 115];

– П. Рікера (розвиваючи його філософію, в якій «право могло би бути визначеним у своїй ненасильницькій специфічності» [142, с. 21], можна вважати, що право є комунікативною моделлю вирішення правових конфліктів засобами вербального впливу);

– Ю. Шрейдера (аналіз семантичних теорій інформації [182, с. 39–40] дає підстави вважати правотворчість як процес вербального моделювання всіх імовірних варіантів правовідносин);

– Р. Якобсона (з усіх основних функцій мови, представлених у семіотичній теорії комунікації [185], для права найбільш властива референтативна: правова комунікація зорієнтована на контекст і передбачає посилання на суб'єкт і об'єкт, про який ідеться у повідомленні);

– А. Зверинцева (згідно з його розгорненим аналізом комунікативної політики і стратегії [62], право можна трактувати як різновид (модель) соціальної інформації, що реалізується у процесі правової комунікації, водночас діяльність людини як суб'єкта правовідносин – це джерело виникнення такої моделі, що покликане регулювати цю діяльність) та інших.

Беручи до уваги всі перелічені теорії комунікації та вводячи їх у контекст права, можна вважати право однією з комунікативних моделей правової дійсності, яка пропонує певний спосіб упорядкування (врегулювання) соціальних відносин у межах цієї дійсності (правового поля чи простору) через відтворення взірців правової поведінки соціальних суб'єктів.

Правова комунікація передбачає передачу та сприйняття (розуміння) знаків. У такому разі право буде певним функціональним типом мовлення, а правова поведінка – рефлексивною дією у відповідь на сприйняте. Але не тільки між правом і соціальними суб'єктами відбувається правова комунікація, вона радше реалізується між самими суб'єктами правовідносин через посередництво права як системи правил поведінки (своєрідної соціальної гри).

«Комунікація у такому контексті, як зазначає О. М. Балинська, – це специфічна функція відповідальності, розрахована на повідомлення суб'єктам правової спільноти певної інформації для спонукання певним чином діяти або, навпаки, для застереження від якихось дій; словом, ця функція передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу» [8, с. 358]. Тут, очевидно, йдеться, насамперед, про право як джерело загальносуспільної інформації, яку необхідно сприйняти, зрозуміти і осмислити. Тож, загалом «ефективність такої характеристики правовідносин, як правова комунікація, полягає у конструюванні моделей інтерпретації право-норм у процесі прояву правослухняної поведінки, що

охоплює комплекс правового мовлення і рефлексивної дії, а також мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про право слухняність» [8, с. 358–359].

Дещо детальніше розглядає цю проблему М. М. Цимбалюк, який уважає, що «сферу комунікації як джерела будь-якої, зокрема й правової нормативності, сумнівно, чи доцільно обмежувати мовленнєвим чи іншим знаковим спілкуванням. Адже, мабуть, ця сфера охоплює всі різновиди та рівні людських взаємовідносин, а тому не варто протиставляти її системі суспільного буття. Відповідно, більш виправданою видається позиція, згідно з якою комунікація розглядалася б як органічна складова соціокультурної онтології. Проте комунікативний та онтологічний підходи поки що кваліфікуються як, принаймні, альтернативні, якщо не полярно протилежні» [169, с. 167].

Така позиція, мабуть, пов’язана із некласичним праворозумінням, для якого характерний перехід від раціонально-теоретичного пізнання сутності правових явищ до відшукування критеріїв справедливості юридичних рішень, так би мовити, від «юриспруденції понять» до «юриспруденції дій». Цю позицію пропагує С. І. Максимов, наголошуючи на доречності застосування щодо права «неонтологічних» концепцій комунікативної філософії у межах парадигми інтерсуб’єктивності [102, с. 117].

Тобто у цьому контексті можемо говорити про розмежування предметної діяльності людини (її здатності діяти у предметному світі, абстрагуючи себе від інших об’єктів правової дійсності) та спілкування (формулювання інформації про оточуючі предмети та передачі її іншим).

За твердженням А. Н. Леонтьєва, «специфічні людські форми спілкування породжуються не розвитком інстинктивно-емоційних форм. Навпаки, вони виникають у результаті трансформації в предметну діяльність суб’єкта, всередині якої виокремлюються особливі дії, направлені на іншу людину, її учасника. … Така трансформація діяльності

полягає в тому, що суб'єктно-об'єктні відносини лише опосередковуються суб'єктно-суб'єктними» [95, с. 250]. Отже, спілкування (правова комунікація) виникає та розвивається в предметній діяльності (правовідносинах).

Некласичної (навіть постнекласичної) традиції у підході до комунікації пропонує додержувати Р. Дебре – яскравий представник французької школи медіадосліджень. На основі підходу цього дослідника комунікацію можна вважати транспортуванням інформації; причому таке транспортування одночасно є трансформацією (передавання змінює інформацію, адресат отримує інтерпретоване повідомлення). Він вважає, що це пов'язано з тим, що передавана інформація не є незалежною від подвійності каналу передачі – технологічного й органічного; під останнім він розуміє матеріальну основу повідомлення, яка його зберігає і підтримує [50, с. 5]. Очевидно, це стосується і правової комунікації, адже «органічний» канал передавання (умовно назвемо його законом) транспортує правову інформацію у прешопочатковому вигляді, в якому її заклав законодавець; натомість, так званих, технологічних каналів можна назвати декілька – від офіційного (автентичного, легального, нормативного) тлумачення до неофіційного (професійного, доктринального, буденного), кожний з яких до певної міри трансформує правову інформацію з урахуванням умов та обставин правової дійності, правових відносин.

Свою версію праворозуміння, що базується на умовній стандартизації, пропонує також В. Кравіц. Він, зокрема, зазначає, що «все право … є нормативною, емерджентною сиціентальною структурою. Право завжди базується на більш глибокому соціоструктурному рівні, ніж той, на якому знаходяться індивідууми та їх групи – регламентація поведінки останніх базується на стандартах цієї правової системи і здійснюється згідно з ними» [82, с. 436]. Тобто право реалізується не просто за умови існування суб'єкта чи групи суб'єктів; для цього потрібна взаємодія (комунікація), і ця взаємодія відбувається в умовах

стандартності (знаковості) дійсності, регламентованої правом. «Специфічні характеристики правової комунікації, – продовжує свою думку науковець, – у межах обстоюваного тут підходу дають підстави розглядати її як практичну правову дію в соціальному контексті (а не тільки як когнітивний акт мислення і/чи мови, або ж тільки як герменевтична інтелектуальна діяльність!)» [82, с. 437].

Водночас необхідно зауважити, що є також і проблеми щодо реалізації процесу правової комунікації. Зокрема, А. С. Токарська зазначає, що «в теоретичній правовій науці нині існує низка проблем узгодження і застосовності загальної теорії комунікації й, так званої, універсалістської макроетики до правової діяльності як такої та до низки її сфер (оскільки дієвість загальнокомунікативних принципів тут ускладнюється нормативними, адміністративними, державними і політичними та іншими чинниками, що здатні скласти противагу вищеназваним принципам)»; крім цього, «комунікативні процеси та способи їхньої організації залежать від соціально-економічних, психологічних, аксіологічних, етичних, лінгвістичних та інших соціокультурних факторів, … оптимізація регулювання суспільних відносин у сфері комунікації потребує створення єдиної системи комунікативного права, … назріла низка проблем правового регулювання та вдосконалення правової масової комунікативної діяльності з метою реалізації практично-прикладної (праксеологічної) функції (йдеться про труднощі, викликані: з одного боку, орієнтацією на зняття комунікативних бар’єрів і максимальне розширення свободи комунікації, а, з іншого, – потребою в обмеженні цієї свободи в інтересах слідства, конфіденційності тощо)» [160, с. 3]. Однак усі ці чинники у психосеміотичному контексті правових відносин зводяться до сприйняття (або несприйняття) змісту правових знаків, що задіюються у процесі правової комунікації соціальних суб’єктів. Безперечно, тут особливої значущості набуває комунікативна дія права в контексті

функціонування суспільства як динамічного системного утворення, що самоорганізується через комунікативну регуляцію.

Отже, можна стверджувати, що правова комунікація є невід'ємним функціональним атрибутом правових відносин. Л. Блумфілд у своїй моделі поведінкового підходу до лінгвістики відобразив мовлення у його реальному оточенні і висвітлив найсуттєвішу характеристику цього оточення: мовленню передують і за ним наступають практичні події, що (принаймні, ті, що відбуваються після мовлення) є суттю дії комуніканта, який зазнав мовленнєвого впливу. Заслугою Блумфілда треба визнати й обґрунтування регулятивної функції мовлення – це, за його висловом, «основна функція мовлення, яка здійснюється через передачу інформації у процесі мовленнєвого спілкування» [123, с. 27].

Відтак, правова комунікація є основоположним принципом правової організації соціальних суб'єктів, що відбувається завдяки використанню певних знаків та знакових конструкцій, а правова поведінка, зокрема є інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується певними правилами.

3.2 Правова поведінка як діяльнісна інтерпретація семіотичної інформації у процесі правовідносин

Правова поведінка як один зі способів прояву соціального суб'єкта у правовій дійсності реалізується у контексті міжсуб'єктної комунікації. Водночас правова поведінка є результатом впливу суспільної інформації на соціального суб'єкта за допомогою різноманітних знаків та символів, передусім – мовних.

Стратегія такого знакового впливу має два напрями: один полягає в тому, що правова інформація спрямована на однозначне її сприйняття,

тобто соціальний суб’єкт має порозумітися з правом; другий передбачає, що правова поведінка не завжди відповідає поставленим у праві вимогам, тоді соціальний суб’єкт демонструє протиправність (неправомірність). Механізм побудови правової поведінки – це не що інше, як процес впливу права на соціального суб’єкта, а сама правова поведінка – демонстрація сприйняття цього впливу чи спротиву йому.

На думку українського дослідника у сфері вивчення філософії правової поведінки Т. З. Гарасиміва, «поведінку людини від народження до смерті стримують сімейні і шкільні правила; закони і приписи, жорсткі установки; церкви, синагоги і мечеті; лікарні і похоронні контори. Обмежуючи можливий вибір доступних індивідам напрямів поведінки, нав’язані правила гри – в тому числі норми, закони, програми і правила голосування – системно впливають на соціальні наслідки» [36, с. 30].

Правова поведінка тісно пов’язана з проблемою засвоєння правових норм і формування установок на їх додержання. Зрозумівши право-норму, суб’єкт засвоює її і формує вольові зусилля для додержання цієї норми. Ця проблематика має герменевтичний характер. Тому механізм продукування правової поведінки опосередковано також можна вважати однією зі сфер наукового зацікавлення герменевтики, зокрема юридичної герменевтики. Адже професійне правове мислення – це складний механізм, який є першоосновою і вихідним базисом для формування сентенції «поведінка у праві». Ця сентенція потребує особливої «включеності», «зануреності» суб’єкта у право, що супроводжується необхідністю еквівалентної віддачі – правослухняних дій і вчинків.

А оскільки людина як розумна істота наділена потребою спрощувати процес сприйняття оточення та впорядковувати хаос, винаходячи для цього певні правила, вона створює певні символи, коди, знаки, що допомагають узагальнювати й систематизувати елементи цього оточення, а також передавати інформацію про нього іншим. «Символічна передача певних

навиків поведінки, їх відтворення можна вважати застосуванням артефактів, тобто засвоєнням навиків та умінь. Це той контекст, у межах якого імітація діяльності стає відмітною рисою людської діяльності, за допомогою символів породжує особливий клас артефактів, які можна назвати символами» [36, с. 110]

Власне, право є сукупністю таких символів (правил) поведінки, що впорядковує хаос буття й перетворює його на правову дійсність. Це найефективніший спосіб моделювання та прогнозування поведінки індивідів. Водночас право є системою взаємопов'язаних знаків, що відтворюють елементи цієї дійсності й демонструють ідеал (суспільний порядок). Сприймаючи такі знаки, людина отримує інформацію про те, як вона має себе поводити за тих чи інших обставин, у тій чи іншій ситуації. Однак, попри те, що правові знаки однозначні, їх сприйняття може бути різним залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Словом, способи поведінкової інтерпретації права соціальними суб'єктами можуть бути різними.

До найбільш поширених варіантів такої діяльнісної інтерпретації правових знаків належать: покора, прояви волі чи страху, адаптація, інстинкт самозбереження, наслідування, симуляція, ситуціонізм, інтеракція, колективний рефлекс, соціальне навчання, оперантне зумовлення, мотивації, установки та диспозиції, програмування, рецепція, свідоме відтворення та інші типи поведінки, які по-своєму відтворюють діяльнісне праворозуміння. Розглянемо їх детальніше.

Покора – найпримітивніший спосіб сприйняття будь-якої інформації, адже передбачає беззаперечну готовність виконання будь-чиїх наказів, вимог, розпоряджень та іншого (послух, поступливість, покірність, непротивлення, смиренність і підпорядкування чомусь/комусь) [29, с. 842]. Про покору можна говорити, коли людина виконує те, що їй велять; це соціально-психологічне поняття, в основі якого закладено взаємозалежність між джерелом веління, що визначає певну лінію поведінки, та

виконавцем, що її додержується. Якщо говорити в контексті правовідносин, то йдеться, насамперед, про вербальні норми права, які містять певні вимоги, та соціальних суб'єктів, які виконують їх (право реалізується у формі безапеляційного діяльнісного виконання його веління). Сприйняття правових знаків і покора їх «розпорядженням» може відбуватися, а отже, і проявлятися по-різному: із власної волі соціального суб'єкта чи шляхом примусу (наприклад, під страхом покарання).

Воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки» [29, с. 157]. Волю можна вважати сукупністю емоцій, цілеспрямовано зорієнтованих на свідому готовність діяти. Натомість *відчуття страху* передбачає, що недодержання людиною певних умов права (змісту правових знаків) може мати неприємні й небезпечні наслідки для неї. Страх є однією з найсильніших людських емоцій [64, с. 322]. Страх – це один із мотивів правомірної поведінки.

Водночас воля і страх є адаптивними властивостями людини: психологічні трансформації, що відбуваються під його впливом, змушують людину пристосовувати свою поведінку до зовнішніх обставин (у нашому випадку – до вимог правових знаків. Поведінкова адаптація спрямована на те, щоби погасити емоцію страху і повернути психіку у вихідний, врівноважений стан [120, с. 75]. Психологи вважають поведінку «цілезорієнтованою активністю живого організму, що слугує для контакту з оточуючим світом з метою задоволення індивідуальних потреб» [3, с. 265], тому правову поведінку можна вважати способом адаптації, пристосування до знаків правової дійсності.

Теорія адаптації (пристосування) передбачає засвоєння соціальним суб'єктом певних знаків оточення, соціальних стереотипів та установок, прийнятних у цьому оточенні форм поведінки (зокрема правової), варіантів життєдіяльності тощо [84, с. 429–430]. Правове пристосування вимагає

чіткої раціоналізації способу мислення та сприйняття знаків правового оточення. Цей процес може відбуватися двома шляхами: 1) через внутрішнє сприйняття змісту знаків права виведення їх у зовнішню поведінку; 2) перенесення еталонів зовнішньої поведінки (оточення) на рівень особистого пристосування, у внутрішню спонуку.

Сутнісно близьким до соціальної (зокрема, правової) адаптації є *інстинкт самозбереження* як певний захисний механізм поведінки соціального суб'єкта. У контексті правових відносин слушно говорити про соціально запрограмовану поведінку, що проявляється у вигляді системи поведінкових актів (дій чи бездіяльності). Головною зброєю внутрішнього «захисного щита» людського організму є вже попередньо згадуване почуття страху, що допомагає усвідомити всю складність правової ситуації та зважити на реальні фізичні можливості. Психологи відносять до структури інстинктивної поведінки «скоординовані рухи, виразні пози, психофізіологічні реакції, що відтворюються у суворій послідовності» [75, с. 146]. Іноді сама така поведінка стає знаковою, бо проявляється однаково в багатьох людей у подібних ситуаціях чи за подібних обставин (ідеться, наприклад, про рвучку зупинку під час переходу вулиці за раптової появи транспорту; різке відсмикування руки кишенькового злодія за появи людини у міліцейській формі; нервові рухи студента, який на іспиті списує зі шпаргалки тощо). Такі дії означують психічний стан людини (стають знаковими).

Сучасна поведінкова терапія передбачає: а) прикладний аналіз поведінки, б) біхевіористську медіаторну модель «стимул – реакція», в) теорію соціального навчання; г) когнітивну модифікацію поведінки [31, с. 39].

При́кладний аналіз поведінки є безпосереднім продовженням радикального біхевіоризму, який постулює, що поведінка – це функція всіх наслідків; формування поведінки соціального суб'єкта базується на підкріпленні та контролі стимулів [109].

Одним із варіантів формування правової поведінки під впливом правових знаків як прикладу дій (чи утримування від них) є *наслідування*. У цьому контексті правомірну поведінку слід розуміти як сукупність завчених дій і вчинків, вироблених соціально-правовим оточенням. Основний акцент робиться на наслідуванні позитивного взірця. Іншими словами, у нормах права задаються для наслідування «стандартні» варіанти правомірної поведінки, максимально беручи до уваги ймовірні правові ситуації. Здебільшого такою спрямовуючою компіляцією є нормативна база, що регулює правову дійсність (закони, накази, інструкції та інші нормативно-правові джерела, у яких передбачено організаційні, координаційні, контролюючі, регулюючі та стимулюючі аспекти). Таким чином, реалізується вплив вербальних знаків на поведінкове реагування.

Можна також говорити про, так званий, *контагіозний ефект* (ефект наслідування) – властиву певним людям схильність моделювати або копіювати поведінку чи діяльність, яку демонструють засоби масової інформації [11, с. 348]; або *імітацію* (точне наслідування, відтворення, копіювання, відтворення; в негативному контексті – підроблення) – мовою психологів це імітаційне навчання, обсерваційне навчання, моделювання [75, с. 214]. Люди засвоюють взірці поведінки шляхом спостереження за іншою людиною, яка виконує певні дії. Зокрема, слід зауважити, що не завжди взірцем для такого наслідування є позитивний тип поведінки, відомі непоодинокі випадки наслідування саме негативної, протиправної поведінки (особливо, якщо результатом такої поведінки було не тільки уникнення покарання, а й отримання, хай навіть протизаконної, але все-таки вигоди).

До певної міри реакцією на вплив правових знаків може бути, так звана, *правова симуляція* (удаване вираження певного стану, почуттів, емоцій, дій і т. ін. з метою введення кого-небудь в оману [29, с. 1122]). Навіть дехто із юристів уважає, що «у світлі позитивно-правового підходу

вважається достатнім зовнішнє дотримання людиною приписів закону» [14, с. 140–141]. У цьому разі йдеться про, так звану, «вдавану правомірність».

У контексті соціологічної теорії формування правової поведінки доречно також згадати *ситуаціонізм*, який доводить, що поведінка визначається впливом стимулів оточення. Це своєрідна методологічна позиція, що полягає у визнанні особливої важливості особливостей ситуації як сукупності обставин під час аналізу варіативності людської поведінки [75, с. 331]. Якщо у персоналізмі прийнято вважати, що людина має певні диспозиції, що визначають її поведінку в конкретних ситуаціях, то в ситуаціонізмі особливе значення надається, власне, ситуаціям, які завжди унікальні й вимагають різних реакцій. Тобто вплив правових знаків на поведінку соціальних суб'єктів буде завжди різним залежно від змінної складової цього процесу – правової ситуації. У сфері соціальної психології ситуаціонізм проявляється у формі інтеракціонізму. Ситуативність – це одна з основних ознак діяльності людини і навіть «змістовна основа всього її етичного життя взагалі» [84, с. 416]. Кожна окрема правова ситуація змушує людину діяти, але як діяти – це прерогатива вибору самої людини, вона є пріоритетом своєї поведінки, сприйняті нею морально-правові засади є регулятором її дій і вчинків. А це означає, що за продуковану поведінку на основі засвоєних правових знаків (норм і принципів) людина несе відповідальність особисто.

Інтеракція наголошує, що поведінка людини визначається впливом і внутрішніх (біологічні, психологічні, когнітивні), і зовнішніх (соціальне оточення) чинників. Загалом інтеракціонізм як напрям у вивченні психології поведінки характеризується акцентуванням на міжособистісній комунікації. Особа тут розглядається як структура, утворена соціальними установками й ролями і в якій неабияку значущість має контроль за поведінкою в аспекті відповідності соціальним нормам. Основою такого спілкування визнається здатність

індивіда стати на позицію іншої людини чи групи людей і з цієї позиції оцінити власні дії [75, с. 147]. Тож, правова поведінка є інтеракцією соціального суб'єкта як його свідоме зіставлення власних дій зі змістом права (зокрема, втіленого також у правових знаках).

В умовах правовідносин доцільніше говорити не про індивідуальну реакцію на зміст знаків права, а радше про узагальнене, збірне, колективне реагування. *Колективний рефлекс* – найбільш влучне, на нашу думку, поняття, що відображає поведінкову реакцію суспільства на вплив права. Рефлекс – це форма психічного відображення, представленого відповідною реакцією живого організму, що зумовлена впливом якогось певного чинника зовнішнього чи внутрішнього середовища на аналізатори [75, с. 308]. Колективний рефлекс – це інтегральний чинник соціального життя, що відображає усталені форми поведінки, так звані стереотипи. Кожна епоха втілює у праві свої стереотипи справедливості, відображені у масовій, суспільній правосвідомості, і вимагає додержання закладених епохою у цьому праві постулатів, тобто додержання певного типу поведінки.

Соціально-правова поведінка базується на психофізичних механізмах, а суб'єктивні аспекти поведінки – це змінні величини. П. Сорокін уважає колективний рефлекс інтегральним чинником всього соціально-правового життя [155, с. 199]. Взаємодію членів соціуму він розглядає як найпростішу модель соціально-правового явища, а її елементами він називає: індивідів, акти (дії, вчинки) і провідники спілкування (символи інтеракції). Індивідам, які взаємодіють, властиві наявність вищої нервової системи, потреби і здатність реагувати на стимули. Акти (дії, вчинки) складаються зі зовнішніх подразників і внутрішньої реалізації психологічного життя. Провідники – це символи передачі реакцій між суб'єктами інтеракцій (мовлення, письмо, музика, право). Згідно з концепцією П. Сорокіна, всі люди вступають у систему соціально-правових відносин під впливом цілого комплексу чинників:

безсвідомих (рефлекси), біосвідомих (голод, спрага тощо) і соціосвідомих (значення, норми, цінності) регуляторів мислення і поведінки. Лише суспільство здатне формулювати значення, норми і цінності, що містяться всередині соціосвідомих членів суспільства. Ця притаманна суспільству система «значення, норми, цінності» є не що інше, як позитивне право, що проявляється у всіх досягненнях людської цивілізації, дає змогу виявляти їх недоліки і впорядковувати дієвий механізм самого суспільства.

Теорія соціології відображає етику регуляції правовідносин, мислення і поведінки членів соціуму. Згідно з нею лише соціум здатний виробляти «значення, норми і цінності», що відображені у правовому світогляді правосвідомих членів суспільства. Правова поведінка поділяється на: належну, недозволену і рекомендовану [155, с. 57]. Кожен із цих типів поведінки на основі морально-правової оцінки можна визначити, відповідно, як правомірну, протиправну й ідеально-правомірну. Залежно від «розряду» поведінкових актів, що проявляє індивід, соціум певним чином реагує. Дії рекомендовані (ідеально-правові) можна вважати подвигом, вони вирізняються добровільністю й самопожертвою. Порівняно із загальною правомірністю рекомендована правомірність здебільшого проявляється у діях правників (зокрема, працівників органів внутрішніх справ), чия поведінка має бути бездоганно правомірною. Реакція на такий тип поведінки – суспільне визнання і винагорода, що проявляється у визначенні особливостей статусу «героя» і надання йому певних правових переваг (пільг) порівняно з іншими. Заборонені дії – це не що інше, як правопорушення чи злочин; вони продукуються всупереч загальноприйнятим нормам належної (правомірної) поведінки і порушують правову рівновагу в суспільстві. Реагування на такого типу поведінку – покарання відповідно до норм, що були порушені протиправними діями індивіда. І, врешті, належна поведінка викликає в оточення належну реакцію. Тобто,

правомірні дії і вчинки сприймаються як дозволені, вони не вирізняються ніякими особливостями, тому їх оцінюють як щось таке, що має бути і що з найменшими деформаціями сприймалося б як протиправне [6, с. 167–168].

Французька *школа об'єктивного вивчення психіки* (А. П'єрон [75, с. 299–300]) відстоювала позицію, що «соціальний вплив може змінювати форми біологічної поведінки і породжувати нові форми соціальної поведінки (наприклад, вербальної)» [171, с. 7]. У цьому контексті правомірна поведінка можлива лише за умов формування особистості у правомірно зорієнтованому правовому середовищі. На нашу думку, доцільність такого твердження особливо прийнятна для корпоративного середовища, яким є, наприклад, органи внутрішніх справ (правомірність оточення породжує мега-правомірність поведінки членів «корпорації»). Натомість матриця об'єктивного вивчення психіки не виправдана у контексті реальних правових відносин (різнорідність право-суб'єктів як соціальної спільноти не обов'язково визначає правомірність чи протиправність їх поведінки). Тому для дослідження формування правомірної поведінки необхідно брати за основу психофізіологічні теорії, що відображають двоєдину правову основу соціальної сутності людини.

Наступною з-поміж моделей формування поведінкової рефлексії правових знаків виокремлюємо *соціальне навчання*. У теорії соціального навчання «проміжні змінні» (потреби, потенціал реакції, первинне і вторинне підкріплення, сила навику, різні види гальмування, мета тощо) – це когнітивні процеси, яким відводиться провідна роль у побудові поведінки (аналіз того, що відбувається між впливом сенсорної інформації на рецептор і рефлексивною відповіддю на цю інформацію). Ці процеси є основною детермінантою навчання соціального суб'єкта і полягають у спостереженні за взірцями поведінки інших та наслідками такої поведінки.

У зв’язку з цим поведінка набуватиме ознак правомірності чи протиправності через передбачення правових наслідків дій (чи бездіяльності). Зокрема, вплив правових ситуацій на поведінку людини значно залежить від когнітивних процесів, що визначають, яким саме ситуативним чинникам приділена увага і як їх інтерпретує сама людина. Відтак, правомірну поведінку можна вважати результатом впливу правових знаків і когнітивно оцінювальної реакції, а продуцентом усіх поведінкових змін є, власне, соціальний суб’єкт, у його особистості акцентується людська здатність до цілеспрямованої зміни поведінки.

Інструментальне навчання (оперантне зумовлення [75, с. 247]) – спосіб навчання, який полягає у тому, що довільна реакція посилюється або послаблюється своїми наслідками (навчання шляхом проб і помилок). Оперантне зумовлення (разом із класичним зумовленням і мультимодальним програмуванням) є однією із течій біхевіоризму, основна мета якої – створення нових умов для навчання людини, завдяки чому вона може оволодіти своїми діями та змінити поведінку [31]. Тут правові знаки – джерело інформації про «необхідну» поведінку, соціальний суб’єкт – творець дій, правова дійсність – середовище стимулів, які схвалюють правомірну повідку, та покарань, які засуджують протиправну поведінку.

Мотивація має провідну роль у зміні поведінки і контролі за нею. Формування поведінки соціального суб’єкта залежить від його індивідуальних потреб і цілей, ефекту соціально-когнітивного дисонансу і значення стимулу до правомірної поведінки. Мотиваційний підхід у формуванні правомірної поведінки забезпечує високий рівень його переконаності у правовій самоефективності. Існує декілька теорій мотивації. Зокрема, С. Рубін штейн, аналізуючи мотив, робив акцент на спонукальності [145]. У рамках діяльнісного підходу А. Леонтьєва наголошувалося на змісті [93]. На думку В. Вілюнаса, мотивація – це

«сукупність усіх чинників, механізмів і процесів, що забезпечують виникнення на рівні психічного відображення спонук до життєво необхідних цілей, тобто таких, що орієнтують поведінку на задоволення потреб» [32, с. 9]. За визначенням Х. Хекхаузена, «мотив – це динамічний аспект спрямованості дії на певні цільові стани, що містять певний ціннісний момент і яких суб'єкт прагне досягти (чи уникнути)» [167, с. 243]. Мотив є неодмінним діяльнісним детермінантом людської поведінки, вважає Т. Гарасимів, а її джерелом здебільшого є потреби, що зумовлюються соціально-історичною практикою [36, с. 219].

Однак у процесі правовідносин можуть виникати «*мотиваційні конфлікти* в морально-правовій свідомості» [14, с. 303]. Вони з'являються на феноменологічному рівні людської психіки на основі морально-правових суперечностей внаслідок несумісності внутрішнього світу соціального суб'єкта й об'єктивної реальності. Виникнувши, мотиваційні конфлікти «переходять у відносно автономне психологічне існування і починають самостійно індукувати додаткову духовну енергію, породжувати нові, вже внутрішні морально-правові колізії» [14, с. 304]. Вирішуються мотиваційні конфлікти традиційно двома способами: 1) шляхом внутрішнього самоаналізу; 2) через психокорекцію правосвідомості зусиллями психолога чи психіатра. Коли другий спосіб пов'язаний більше зі сферою медицини і вимушеним лікуванням, то перший цілком придатний для застосування самими соціальними суб'єктами, що «вийшли» за межі мотиваційних і поведінкових стереотипів. Попри всю ситуативну складність, мотиваційні конфлікти змушують особистість осмислювати і переосмислювати ті чи інші факти, події, реалії, будять творчий потенціал і стимулюють до продуктивного вибору. У цьому контексті правомірну поведінку можна, на наш погляд, вважати суб'єктивною реакцією на пережиті соціальним суб'єктом мотиваційні конфлікти, що є своєрідним стимулом для розвитку індивідуального

правового світогляду, збудником соціально-правових дій і вчинків. Залежно від рівня розвитку правового світогляду мотиваційні конфлікти вирішуватимуться як прояв правомірної чи протиправної поведінки.

Правомірна поведінка, крім морально-правових мотивів, спонукається ще й відповідними *установками*. Причому, якщо мотив – це, як уже зазначалось, відносно динамічна цільова спонука, то установка вирізняється стійкістю поглядів та уявлень. Вона не лише спонукає, а й готує соціального суб'єкта до певних дій. Зокрема, морально-правові установки є набагато складнішою організацією, ніж мотиви. Доцільною в цьому контексті буде *диспозиція*, що означає внутрішні або особистісні детермінанти поведінки людини. Теоретики, які використовують цей термін для пояснення поведінки, звертаються до внутрішніх конфліктів, переконань, спонук, особистих потреб, рис чи установок [11, с. 347].

Використання правових знаків у *теорії зовнішнього прояву* робить явним, помітним стан правового світогляду індивіда, його обізнаність зі знаковістю правової дійсності, наміри і прагнення, що проявляються через зовнішні поведінкові реагування. Загалом ця теорія безпосередньо пов'язана із методологією згадуваного біхевіоризму як напряму, який вивчає поведінкові реакції організму на вплив (подразнення, стимули), що проявляються зовнішньо. Суть теорії зовнішнього прояву полягає у тому, що виявлення правомірної чи протиправної поведінки неможливе через самоспостереження: соціальний суб'єкт (навіть високосвідомий) не може бути авторитетним у визначенні правомірності власного мислення чи власної поведінки. Попри це, оцінка правомірності робиться винятково на основі чітко встановленої та описаної поведінки без проникнення у приховані за нею внутрішні психічні процеси. Будучи біхевіористськи налаштованою, теорія зовнішнього прояву відстоює позицію необхідності виведення категоризації правомірності відповідно до умов певних правових ситуацій і на її (категоризації) основі вироблення правил поведінки соціальних суб'єктів у правовому полі [84, с. 45].

Не беручи до уваги вузьку зорієнтованість цієї теорії, можна на її основі вивести методи *програмованого правового навчання*, спрямованого на виховання необхідності правомірної поведінки в соціумі. Таке програмоване навчання має базуватися на засадах добровільного вибору правомірності як основного лейтмотиву поведінки. Вибір ми здійснюємо постійно і, природно, «ми вибираємо те, що узгоджується зі встановленими правилами» [16, с. 17]. Право пропонує певний шлях, правомірність діяльності. Відхід від цього наміченого шляху вважається протиправним.

Теорія структурної антропології, яку розробив Ж. Леві-Строс, також відображає співвідношення біологічного і соціального. Згідно з цією теорією, у правових взаємовідносинах між соціальними суб'єктами основну роль має «наявність формальних інститутів»; правову поведінку визначають традиції, міфи, що «моделюють структуру суспільних інститутів» [89, с. 12–13]. В основі теорії Леві-Строса знаходиться принцип автентичної людської комунікації. У процесі спілкування (правовідносин) у комунікантів (суб'єктів правовідносин) формується певний метод мислення («техніка переселення», за Леві-Стросом [89, с. 16]), тобто відбувається взаємовплив учасників комунікації і формуються певні стереотипи (знаки) морально-правових норм співіснування, що визначають певний тип правоприйнятної поведінки і вимагають його додержання. Отже, беззаперечно необхідними для пізнання правової дійсності й усвідомленого входження в неї (за умови правомірності поведінки) слід вважати «принципи істинно людської комунікації – виховання в собі співчуття до іншої людини і живих створінь загалом, безкорисливе осягнення інших людей через ототожнення себе з ними» [89, с. 8]. Можна, на нашу думку, сказати, що це загальні принципи міжсуб'єктної правової комунікації, де ніхто не є об'єктом маніпуляції і всі учасники за своєю значущістю рівноправні. Така позиція сприяє виробленню чіткого алгоритму правової поведінки,

що визначає інваріантні зв'язки елементів правовідносин із безапеляційною орієнтацією на правомірність.

Рецепція – здійснюване рецепторами сприйняття (органами чуття) і перетворення енергії подразників на нервові збудження [29, с. 1028]; прийом енергії подразника, який здійснюють рецептори організму, і переробка її на нервове збудження для передачі в інші частини організму, зокрема – у головний мозок [75, с. 309]. Правова поведінка також передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу. У цьому разі йдеться, перш за все, про інформаційний вплив правових знаків, водночас правову інформацію необхідно не просто прийняти, але й зрозуміти та осмислити. Соціальний суб'єкт у разі прийняття правових норм і вимог до їх виконання є реципієнтом, який, за сподіванням законотворців, має відповідно прореагувати, тобто належно побудувати свої поведінкові дії. Правову свідомість тут можна назвати рецептивним полем, у якому акумулюється прийнятна правова інформація. Крім цього, процес сприйняття інформації, що надходить із правового знаку (і вертикально – правові норми й вимоги, і горизонтально – правові ситуації, що потрібно вирішити), супроводжується дією перцептивних стимулів соціальних та його особистісних чинників. До таких можна віднести: внутрішню і зовнішню мотивацію правових дій і вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; уплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Всі сформовані цінності і потреби виступають як організаційні чинники за сприйняття правової інформації, що надалі трансформується у регулятивну основу правомірної поведінки.

Однак найбільш оптимальним і соціально важливим є *свідоме відтворення* змісту правових знаків. Проблема правослухняності/ протиправності поведінки члена соціокультурної спільноти безпосередньо пов'язана зі сприйняттям (право-розумінням) і відповідним відтворенням

(прийняттям для управління власними діями) права. Основним методологічним принципом тут є встановлення смислової відповідності: по-перше, між правовою дійсністю і її відтворенням у правових знаках, по-друге, між сприйняттям знаків та відтворенням у поведінці. Ідентифікація можливостей і прагнень людини з правовим повідомленням залежить від взаємодії систем сприйняття, внутрішньої репрезентації і відтворення змісту розкодованої інформації через поведінку.

О. М. Балинська говорить про діяльнісний підхід, який вона застосовувала у контексті функціонального методу під час вивчення семіотики права [8]. Цей підхід указує на склад людської діяльності: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат, що у контексті трактування знаків у праві виглядає як: правовий інтерес – творець правових знаків – сприймач правових знаків – правова поведінка – правові факти – правові наслідки (юридична відповідальність). Діяльність соціального суб'єкта відтак розглядається як динамічна система його взаємодії із правовою дійсністю через правові знаки, а також як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо форма його активності, у якій він досягає свідомо поставлених завдань, що формуються внаслідок виникнення певних правових потреб.

Такої ж думки додержує Т. З. Гарасимів, який, досліджуючи причини та шляхи подолання девіантності у поведінці особистості, наголошував, що «поняття «поведінка» характеризує процес взаємодії живих істот із довкіллям, а поведінка людини визначається як її здатність до діяльності у матеріальній, інтелектуальній та соціальній сферах життя» [36, с. 17]. Вивчаючи глибинні проблеми соціальної поведінки людини, він підтримує позицію В. Н. Кудрявцева і також зазначає, що самих біологічних дефініцій не зовсім достатньо для характеристики поведінки людини, особливо, якщо зважати на те, що

майже так само біологи та зоопсихологи визначають поведінку тварин або описують лише пасивну адаптацію до середовища, тоді як для людини властиво, насамперед, активне втручання в оточення, перебува її відповідно до своїх планів, потреб та інтересів. Відповідно, найбільш повними, прийнятними та адекватними, на його думку, можна вважати ті визначення, що найповніше беруть до уваги роль свідомості та інших властивостей людської особистості. Визначаючи людську поведінку, він зазначає, що свідома поведінка є конструктивною, творчою, це щось таке, що утворюється в результаті цілої низки пристосувань до постійно змінюваного поля сприйняття. З найбільшою чіткістю соціальна специфіка людської поведінки відображена у сприйнятті її як перетворення внутрішнього стану людини в дії стосовно соціально значущих суб'єктів.

Вивчаючи правову поведінку в контексті психосеміотики, необхідно брати до уваги два основні моменти: з одного боку, психологічний аспект формування поведінки соціального суб'єкта, з іншого – зовнішні форми її прояву. Характер психічних переживань визначає характер вчинків. Тому, аналізуючи соціально-правові явища під кутом зору відтворення їх у правових знаках і впливі на формування правової поведінки соціального суб'єкта, слід брати до уваги показники психічних переживань, якими супроводжуються ті чи інші поведінкові акти. Такий аналіз дає ключ до розуміння вчинків людини, із сукупності яких і складається її поведінка [36, с. 363].

Думку про те, що правову поведінку формують і постійно на неї впливають суспільні (зокрема, й правові) стереотипи, відстоює також А. М. Шульга. Зауважимо, що у нашому контексті правові стереотипи, однозначно, можна сприймати як правові знаки. Зокрема, цей дослідник зазначає, що питання формування в нових соціальних, політичних, економічних умовах нового правового мислення, а отже, й правової

поведінки безпосередньо пов’язані з необхідністю формування в людини позитивних стереотипів, адже без стереотипів як стабільних, масових, внутрішніх світоглядних і поведінкових орієнтирів людське життя взагалі є просто немислиме [183, с. 256].

Основоположник однієї з найновітніших наук – кібернетики – Н. Вінер, визначаючи право як етичний контроль над комунікацією та мовою як каналом комунікації, водночас наголошує на його поведінковій спрямованості. Зокрема, він зазначає: «Право є процесом регулювання «зчеплень» («couplings»), що з’єднують поведінку різних індивідуумів з метою створення умов, за яких можна забезпечувати, так звану, справедливість і які дають змогу уникнути суперечок або, принаймні, уможливлюють їх вирішення» [33, с. 24].

Загалом правова поведінка (по-іншому, поведінка в контексті права) можлива завдяки тому, що соціальний суб’єкт розуміє веління правових норм і виконує їх (додержується, застосовує тощо). Тобто правова поведінка, з позицій психосеміотики, – це до певної міри прогнозована реакція соціального суб’єкта, який сприймає правову інформацію, передану певними знаками законодавцем та правовим оточенням, і відповідним чином діє (або утримується від певних – протиправних – дій). Йдеться про правомірну поведінку: закладений у правові знаки зміст правильно «розшифрований» у діях (чи бездіяльності). У разі протиправної поведінки відбувається нівелювання, нехтування, зневажання тощо змісту правових знаків.

Як зазначає І. Л. Честнов, зовнішні чинники інтеріоризуються правовою культурою у правосвідомість соціуму і піддаються селективному відбору з боку правлячої еліти і референтної групи, після чого новий взірець соціально значущої поведінки легітимується й означується (набуває значення) як правова поведінка. Цьому чималою мірою, звісно, сприяє надання взірцю поведінки юридично-знакової форми» [174, с. 69].

Правомірна поведінка як феномен правової дійсності вирізняється цілісністю ознак і характеристик, єдністю з її (поведінки) сутністю, сприйняттям через власний правовий досвід кожного окремого індивіда. Вона символізує правову свідомість, що є не відображенням правової дійсності, а глибоко індивідуальним змістовим осередком правового мислення. У контексті феноменології як науки про сутність (за Е. Гусерлем [49]), правова свідомість, що є мисленнєвим підґрунтям правової поведінки, має свій, незалежний від правової дійсності, зміст, а її поведінкові прояви у правовій дійсності (правові феномени) є лише символами цього змісту.

Отже, правова поведінка здебільшого формується за певними встановленими (або загальноприйнятими) взірцями, що описані у нормах права чи відображені у невербальних правових знаках. «Приклади того, що люди будують свою особисту поведінку … за літературними й театральними зразками, доволі численні», вважає Ю. Лотман [99, с. 183]. Аналогічно будується і правова поведінка: за правовими зразками. Причому ці зразки містяться не тільки у праві, а й інших джерелах права (правових звичаях і традиціях, релігійних нормах тощо), а також абсолютно «неправових» знаках, що сформувалися й побутують у засобах масової комунікації (література, кіно, телебачення та ін.).

Правова поведінка – одна із процесуальних складових руху правових знаків (семіозу), оскільки є результатом врахування або нехтування змісту цих знаків, що проявляється, відповідно, як правомірність чи протиправність. Правова поведінка виступає інструментальною предметною діяльністю соціального суб’єкта в межах правової комунікації як основного способу організації правовідносин.

Висновки до третього розділу

У контексті психосеміотики правовідносин правова комунікація є насамперед процесом реалізації правових знаків. Під час комунікації знак набуває своїх знакових властивостей як таких.

Будь-яка річ може стати знаком чи його формою (варто лише наповнити цю форму певним змістом, тобто «домовитися», що слід під нею розуміти,). Відтак, можна створювати знаки двома способами. По-перше, можна взяти вже наявну річ і надати їй певного змісту; по-друге, можна створити спеціальну форму, що потрібна для вираження певного змісту (такими є правові терміни і поняття, дорожні знаки, формений одяг та інше). Однак і ті, й інші втрачають свою знаковість поза середовищем спілкування, поза рамками їх використання для комунікації.

У контексті правових відносин можливе функціонування не тільки різних знаків, а й різних типів комунікації. Залежно від типу знаків (мовні чи немовні) формується певний тип комунікації. Зокрема, правова комунікація, що здійснюється завдяки вербальним знакам права (словесним правилам поведінки), вирізняється тривалістю в часі та просторі й може охоплювати значну кількість комунікантів. Натомість невербальні правові знаки дієві тільки в момент їх сприйняття: йдеться про візуальне сприйняття інформації.

Феномен правової комунікації полягає у тому, що право як знакова система не може функціонувати поза правовідносинами між соціальними суб’єктами або поза соціальним суб’єктом взагалі. Без комунікації соціальних суб’єктів неможлива реалізація змісту правових знаків; і навпаки, через посередництво правових знаків стає можливою правова комунікація соціальних суб’єктів. Тож, правова комунікація є невід’ємним атрибутом правових відносин.

Правова комунікація має триєдину основу – інформування про волю держави, готовність до взаємопорозуміння соціальних суб'єктів і взаємоузгодження держави і громадян, що уможливлює коригування правосвідомості; вона передбачає передачу та сприйняття (розуміння) знаків. У такому разі право буде певним функціональним типом мовлення, а правова поведінка – рефлексивною дією у відповідь на сприйняте.

Правова поведінка є результатом впливу суспільної інформації на соціального суб'єкта за допомогою різноманітних знаків та символів, передусім – мовних. Правова поведінка тісно пов'язана з проблемою засвоєння правових норм і формування установок на їх додержання.

Способи поведінкової інтерпретації права соціальними суб'єктами можуть бути різними. До найбільш поширених варіантів такої діяльнісної інтерпретації правових знаків належать: покора, прояви волі чи страху, адаптація, інстинкт самозбереження, наслідування, симуляція, ситуціонізм, інтеракцію, колективний рефлекс, соціальне навчання, оперантне зумовлення, мотивації, установки та диспозиції, програмування, рецепція, свідоме відтворення та інші типи поведінки, які по-своєму відтворюють діяльнісне праворозуміння.

Правова поведінка, з позицій психосеміотики, – це до певної міри прогнозована реакція соціального суб'єкта, який сприймає правову інформацію, передану певними знаками законодавцем та правовим оточенням, і відповідним чином діє (або утримується від певних дій).

РОЗДІЛ 4
ПСИХОСЕМІОТИКА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

4.1 Юридична відповідальність як психосеміотична характеристика правовідносин

Концепт відповідальності є предметом дослідження багатьох наук, зокрема – психології, соціології, етики, юриспруденції, тобто в тих галузях знань, де основним дієвим суб'єктом є людина з її багатогранною специфікою, властивою їй як феномену і яку вона проявляє як одну зі сторін взаємин (комунікація, відносини, дії чи бездіяльність). Тож, відповідальність можна вважати багатовимірним і поліструктурним феноменом.

Однак у вивченні сутності відповідальності філософи, охоплюючи здебільшого методологічні проблеми відповідальності загалом, випускають із уваги специфічні закономірності цього феномена, які мають конкретні прояви, а спеціалісти інших наук зосереджуються на вивченні, власне, специфіки відповідальності в конкретних випадках суспільних відносин, відсуваючи на другий план загальнотеоретичний підхід до відповідальності. Попри це варто зауважити, що фактично кожне дослідження проблем відповідальності майже завжди починається або ж переходить до викладення положень загальнометодологічного характеру.

Обравши основним методологічним підходом дослідження психосеміотику, а об'єктом дослідження – правовідносини, зосередимо свою увагу саме на юридичній відповідальності й саме зі знаковими її характеристиками, що мають психологічну природу.

Попередньо вже було зауважено, що знаки може продукувати тільки людина завдяки своїй здатності до абстрагування силою мислення. «Саме людина створює право, змінює його і відтворює своїми практичними діями та ментальними уявленнями», – вважає С.І. Архіпов, наголошуючи пводночас, що суб'єкт права є центром, основою правової системи [4, с. 254]. Тому знаковість як характеристика взаємовідносин людини зі собі подібними має також психологічну природу. Цей аспект не є новим для наукових досліджень, однак майже не вивченою в контексті психосеміотики є одна з невід'ємних ознак відносин між людьми – відповідальність за дії, вчинки, навіть слова і наміри, особливо це стосується сфери правових відносин та юридичної відповідальності.

Поняття відповідальності як правову категорію досліджували українські та зарубіжні науковці в різних ракурсах. Наприклад, загальну теорію та специфічні галузеві прояви відповідальності вивчали В. А. Андрієнко, Є. Ю. Антонова З. А. Астемиров, Л. В. Багрій-Шахматов, Б. Т. Базильов, В. М. Баранов, С. М. Братусь, Ю. В. Баулін, Р. В. Вереша, Ю. В. Голік, О. О. Дудоров, І. Е. Звечаровський, І. А. Ільїн, Л. В. Іногамова-Хегай, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, І. В. Красницький, Н. Ф. Кузнєцова, В. В. Мальцев, В. О. Меркулова, В. О. Навроцький, Н. М. Оніщенко, М. І. Панов, А. І. Рарог, Б. Г. Розовський, І. Я. Соловій, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк, А. І. Чучаєв, В. Д. Філімонов, А. С. Шабуров, М. Д. Шаргородський та багато інших.

Цікавими для нашої теми дослідження є також розвідки М. М. Цимбалюка, зокрема його аналіз правосвідомості як репрезентатора правової поведінки та сприйняття відповідальності за неї [169]; В. К. Грищука, а саме його філософсько-правове розуміння відповідальності людини у тріаді «загальне (соціальна) – одиничне (юридична) – особливе (кримінальна)» [46], С. П. Рабіновича з його юснатуралістським підходом до розуміння всіх правових явищ і, зокрема, розумності у визначенні та

реалізації відповідальності [140]; Н. Ю. Мельничук з її пізнанням філософії злочину і покарання [110]; О. Д. Максимюк у контексті вивчення гносеології невідворотності юридичної відповідальності [103] та інших науковців, на чиї дослідження опиратимемося у викладі своїх положень.

Загалом майже всі, хто вивчав будь-які питання юриспруденції, так чи інакше змушені були торкалися проблем відповідальності.

Ми ж розглянемо юридичну відповідальність як психосеміотичну характеристику правовідносин. На тому, що відповідальність є саме характеристикою правовідносин, наголошує О. М. Балинська, яка зокрема, зазначає: «Атрибутивність відповідальності полягає у сприйнятті її як суттєвої, невід'ємної властивості, характерної прикмети, ознаки, стандартного атрибуту правовідносин. Слід наголосити, що саме характеристики (ознаки, якості, риси, властивості, особливості, прикмети, знаку тощо), а не складової частини (як юридичний обов'язок правопорушника), наслідку (як примусове правове обмеження правопорушника) чи різновиду правовідносин» [8, с. 341]. Зауважимо, що тут абсолютно не заперечується причинно-наслідковий зв'язок між юридичними фактами та юридичною відповідальністю, що демонструє невідворотність останньої; навпаки, саме цей аспект і є підставою для формулювання позиції про атрибутивність (характерність) юридичної відповідальності щодо правовідносин.

Тлумачні словники подають характеристику як «визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь; який-небудь основний показник чогось» [29, с. 1339]. Відтак, називаючи відповідальність характеристикою правовідносин, необхідно довести її суттєву значущість для цих процесів, окреслити її як певну властивість, один із основних показників, без яких правовідносини не можуть бути як такі, а головне – продемонструвати її семіотичність (знаковість).

Одна з найбільш комплексних сучасних робіт із проблем відповідальності належить професорові В. К. Грищуку, який здійснив цікавий методологічний підхід до вивчення цього феномена, розкривши його філософію та галузеву специфіку через тріаду «соціальна відповідальність – юридична відповідальність – кримінально-правова відповідальність». Зокрема, з одного боку, він уважає відповідальність «тим фундаментом, на якому розбудована вся система відносин у суспільстві. В цьому разі вона є невід'ємним елементом у макросистемі людина – держава – суспільство» [46, с. 9], «вагомим інструментом у механізмі соціального контролю, забезпечуючи відповідною мірою його ефективність» [46, с. 10], «становить стержневий еквівалент вимірювання рівня сучасних суспільно-соціальних і державотворчих процесів» [46, с. 50], а з іншого – описує її як «найважливішу моральну і соціальну психологічну якість людини» [46, с. 53], «особисту моральну позицію, яку людина ставить у рамки стержня особистої внутрішньої мотивації» [46, с. 54].

Тобто відповідальність є характеристикою не тільки відносин людей, а й самих людей. Тут можна говорити про два до певної міри різні поняття – відповідання (як дію) і відповідальність (як властивість). В.А. Малахов щодо цього пише: «Відповідальність – це, звичайно, не синонім екзистенційного відповідання як такого, вона має особливі риси, пов'язані зі специфікою моральності. Показовим для неї є насамперед осмислення відповідання як гарантованого дотримання певних моральних зобов'язань, принципово відкритого для контролю з боку тих, перед ким ці зобов'язання прийняті. Своєрідне смислове поле, в якому нагромаджується потенціал моральної відповідальності, має, сказати б, два виміри, дві вісі координат, що визначаються тим, *за що* відповідає людина – і *перед ким* вона відповідає (розмежування цих питань веде до окреслення різних аспектів відповідальності, що їх виділяють деякі

сучасні дослідники, – так звані відповідальність *за і* відповідальність *перед)*» [104].

У цьому, власне, і полягає основна соціальна знаковість відповідальності. Вербально це можна відтворити такими знаками, як 1) «відповідальність за»: а) за щось, б) за когось; 2) «відповідальність перед»: а) перед собою, б) перед людьми, в) перед державою.

З огляду на знаковість юридичної відповідальності для правових відносин, а також беручи до уваги з онтичні підстави відповідальності як такої, польський філософ Р. Інгарден виокремив чотири можливі ракурси відповідальності соціального суб'єкта: 1) коли він несе відповідальність за що-небудь; 2) коли бере відповідальність на себе; 3) коли його притягують до відповідальності; 4) коли він діє відповідально [66, с. 71].

Розглядаючи юридичну відповідальність як семіотичний атрибут правовідносин, О. М. Балинська виокремлює «іманентні та функціональні семіотичні характеристики правовідносин, що, відповідно, розкриваються через індивідуально-психологічні (страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір) та колективно-соціальні ознаки (стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція) юридичної відповідальності, а також її суспільно-організаційні (комунікація, градація, регламентація, моделювання, коригування, прогнозування) і державно-розпорядчі (переконування, примус, запобігання, охорона, покарання, регулювання) властивості» [8, с. 377].

Для максимально повного розкриття задекларованої проблеми дослідження необхідно хоча б тезово навести положення цієї дослідниці, бо саме їх братимемо за основу розкриття юридичної відповідальності як психосеміотичної характеристики правовідносин. Отже, до психосеміотичних властивостей юридичної відповідальності як стандартного семіотичного атрибуту правовідносин належать [8, с. 343–367]:

– *комунікація* (полягає у конструюванні моделей інтерпретації право-норм у процесі прояву правослухняної поведінки, що охоплює

комплекс правового мовлення і рефлексивної дії, а також мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про право-слухняність);

– *градація* (тип конституювання, що, крім усього іншого, передбачає поступовість переходу від одного типу відповідальності до іншого залежно від рівня значущості правовідносин. Градація властива правовідносинам саме настільки, наскільки стратифіковані самі правовідносини);

– *регламентація* (передбачає точне визначення, чітке встановлення правил, що регулюють і певним чином обмежують правові відносини. Що чіткішою буде регламентація поведінки соціальних суб'єктів, то ефективнішою буде організація правовідносин і тим меншою буде потреба у задіянні механізму відповідальності);

– *моделювання* (створення вербальних моделей ідеальних варіантів поведінки із подальшою їх апробацією – відпрацюванням певних суспільно значущих операцій (дій чи бездіяльності) безпосередньо в середовищі перебування соціальних суб'єктів. Зокрема, моделюється поведінка і правослухняна, і протиправна, але у другому випадку паралельно моделюються і варіанти відповідальності);

– *коригування* (функція відповідальності, яка самою своєю наявністю вносить зміни у порушений правовий баланс, відновлює (за можливості) прийнятний стан правової дійсності, реанімує допустимі об'єктно-суб'єктні чи суб'єкт-суб'єктні співвідношення. За допомогою коригувальної характеристики юридичної відповідальності суспільство здатне синергетично функціонувати і самовдосконалюватися);

– *прогнозування* (прогнозувати наслідки тієї чи іншої правової ситуації соціальний суб'єкт може на основі отриманого досвіду перебування в певному суспільстві, фокусуючи водночас свою уяву на зворотному зв'язку, тобто на можливості виникнення певних дій у відповідь на ситуативне подразнення;

– *переконування* (ефективність процесу переконування у контексті правовідносин через установлення відповідальності за протиправні вчинки, дії чи бездіяльність залежить, по-перше, від демонстрації зразків для наслідування, які схвалюються, заохочуються або й винагороджуються державою, по-друге, від певного досвіду, отриманого за допомогою власної поведінки, що доводить або спростовує отриману інформацію із правового оточення;

– *примус* (відкидає добровільність вибору, передбачає відвертий натиск з боку державно встановленого правопорядку, примушування додержувати прийнятих правил і вимог, вимогу діяти тільки певним чином незалежно від бажання соціального суб'єкта, що зумовлено нормативним урегулюванням правовідносин і визначенням відповідальності за відхилення від заданого напряму. Примус – це основна характеристика відповідальності, що демонструє її як обов'язок і повинність);

– *запобігання* (встановлюючи відповідальність, держава запобігає протиправності через застереження. Забезпечити максимальну ефективність запобіжного спрямування відповідальності можна шляхом логічного доведення доцільності й необхідності саме такого (правослухняного, не провокуючого) типу поведінки, щоби змусити соціального суб'єкта добровільно повірити у важливість пропагованого і схилити його до прийняття єдино правильного рішення);

– *охорона* (відповідальність, застерігаючи від протиправної поведінки, не тільки запобігає вчиненню протиправних дій чи протиправній бездіяльності, а й під страхом покарання виконує охоронну, захисну функцію. Повну реалізацію охоронної ознаки відповідальності можна гарантувати через додержання принципу її невідворотності);

– *покарання* (вважають найбільш поширеною ознакою відповідальності, точніше логічним її завершенням. Відповідальність у такому контексті формується на основі послідовної взаємодії трьох основних чинників –

усвідомлення обов'язку, оцінки поведінки та накладення санкцій за невиконання встановлених правил поведінки соціальних суб'єктів);

– *регулювання* (проявляється у межах правовідносин через закріплення нормативної моделі відхилення від норми та нормативної моделі реакції на це відхилення. Тобто, визначивши, який тип поведінки є девіацією (відхиленням) і якою буде реакція на це, держава стає арбітром у суспільній грі під назвою «правовідносини», регулювальником суспільного руху, розпорядником, управлінцем, менеджером у забезпеченні чіткого виконання встановлених правил усіма учасниками правовідносин. Словом, відповідальність як характеристика правовідносин виконує функцію координатора спільної діяльності соціальних суб'єктів, ця властивість відповідальності регламентує її основоположну сутність).

Приймаючи за основу такий підхід до аналізу властивостей юридичної відповідальності та водночас адаптуючи його до власного дослідження, вважаємо за доцільне розподілити ці характеристики так:

– іманентним (тобто внутрішньо притаманним) характеристикам правовідносин відповідають індивідуально-психологічні ознаки соціальних суб'єктів та колективно-соціальні ознаки правової спільноти (як об'єднання цих соціальних суб'єктів); вони демонструють той аспект юридичної відповідальності, який ми попередньо означили як відповідальність («відповідальність перед») і який детальніше розглянемо у наступному підрозділі, аналізуючи, власне, семіотичні характеристики юридичної відповідальності;

– функціональним (тобто пов'язаним із виконанням певних дій) характеристикам правовідносин відповідають суспільно-організаційні та державно-розпорядчі властивості юридичної відповідальності; вони саме розкривають семіотичність останньої у контексті розуміння її як «відповідальності за» (саме цей контекст ми розглянемо зараз).

Такий поділ «пов’язаний із загальноприйнятою видовою диференціацією відповідальності у праві на позитивну і негативну, перспективну і ретроспективну, суб’єктивну та об’єктивну, особистісну та суспільну, що за своєю суттю відповідає ідентифікації іманентності з позитивною, перспективною, суб’єктивною, особистісною відповідальністю («відповідальність перед …»), а функціональності – з негативною, ретроспективною, об’єктивною та суспільною («відповідальність за …»)» [8, с. 342–343].

«Відповідальність за» передбачає, як уже зазначалось, відповідальність за власні дії (чи бездіяльність), а також за дії тих, за кого відповідає соціальний суб’єкт. У цьому криється філософсько-соціально-правова знаковість відповідальності:

– *філософський аспект відповідальності* позиціонує, що це поняття має глибокі сутнісні витоки: відповідальність пов’язана з найзагальнішими законами розвитку природи, суспільства та мислення; містить певну ідею, світоглядну концепцію співіснування людей;

– *соціальний аспект відповідальності* полягає у тому, що вона тісно пов’язана з життям і відносинами людей у суспільстві; породжена умовами суспільного життя, певного середовища, ладу, устрою тощо; існує у суспільстві й реалізується у його межах; зумовлена соціальною стратифікацією людей (у цьому разі – на винних і невинуватих);

– *правовий аспект відповідальності* окреслюється правом загалом та законодавством, зокрема, як системою загальнообов’язкових правил поведінки; зумовлена позицією держави (або її офіційних представників) щодо захисту законних інтересів і можливостей особи, взаємовідносин між людьми та державами (саме у цьому разі йдеться про юридичну відповідальність).

Юридична відповідальність стала однією з основних характеристик правовідносин відтоді, як виникло право (закон), тобто коли було

встановлено правила (норми) поведінки соціальних суб'єктів і передбачено ймовірність їх порушення. Словом, юридична відповідальність є невід'ємною характеристикою правовідносин рівно настільки, наскільки характерними для цих же відносин є порушення встановлених норм. Водночас право передбачає відповідальність соціального суб'єкта і за себе самого, і за тих, хто через певні обставини не може нести таку відповідальність, і до певної міри залежить від соціального суб'єкта.

Юридична відповідальність за себе передбачає відбування правопорушником покарання за невиконання ним закріпленого у законодавстві й забезпечуваного державою юридичного обов'язку через примусове позбавлення його певних цінностей, які він мав до цього. Тобто це застосування до винної особи примусових заходів за вчинене правопорушення [139]. Це основний вид відповідальності, передбачений законодавством, оскільки останнє призначене для соціально адекватних і здатних відповідати за свої дії (бездіяльність) осіб.

Юридична відповідальність за своєю сутністю характеризує правовідносини з позиції низки принципів – справедливості, законності, невідворотності, доцільності, обґрунтованості, гуманізму.

Правовідносини визнаються справедливими, коли умови та підстави встановлення юридичної відповідальності рівні для всіх правопорушників; коли реалізація юридичної відповідальності відновлює порушені права, свободи і законні інтереси постраждалих; коли юридична відповідальність відповідає рівню соціальної небезпечності дій (бездіяльності) правопорушника тощо. За таких умов *юридична відповідальність символічно демонструє справедливість і сама стає символом справедливості* правовідносин.

Правовідносини вважаються законними, коли юридична відповідальність призначається тільки за встановлені законом порушення і на основі закону; коли юридичну відповідальність

встановлюють і реалізують тільки уповноважені на це державою органи; коли міра юридичної відповідальності визначається в межах санкції порушеної норми права; коли юридична відповідальність здійснюється у встановленій законом процесуальній формі. Тут *юридична відповідальність уособлюється з «потойбіччям», що знаходиться за «межею» закону*.

Правовідносини можуть проявлятися по-різному в кожному окремому правовому випадку, але вони закінчуються однаково, якщо хтось порушив норми права, а саме – покаранням. Тобто *юридична відповідальність* невідворотна для правопорушника, і в цьому закладено декілька її символічних властивостей: по-перше, вона *символізує неминучість покарання* для винних; по-друге, *є певним застереженням* для інших; по-третє, *демонструє авторитет закону і влади*.

Правовідносини є основою взаємин соціальних суб'єктів, адже стосуються найбільш важливих (юридично значущих) аспектів цих взаємин. Відповідно, порушення норм, що регулюють правовідносини, мають каратися залежно від рівня важливості порушених правовідносин і рівня завданої шкоди, тобто юридична відповідальність має бути доцільною, що означає відповідність між нею самою та її метою. *Юридична відповідальність постає символом своєї практичної корисності*, бо дає змогу її реалізаторам обирати і застосовувати саме ту міру відповідальності, яка найбільш доцільна в певному випадку щодо певної особи.

Правовідносини до найменших деталей обґрунтовані у законодавстві, як обґрунтована і юридична відповідальність за порушення встановлених норм правовідносин. Тож, за кожним випадком визначення юридичної відповідальності криється ціла низка символічних моментів: обставини правового випадку, сліди на місці події, докази її підтвердження, аргументи звинувачення та інше. В сукупності *всі моменти кожного окремого правового*

випадку стають символічними складовими обґрунтованості юридичної відповідальності.

Правовідносини, що відбуваються в межах закону та з дотриманням усіх його принципів, зорієнтовані на реалізацію прав і свобод та задоволення законних інтересів і потреб людини. Закон стоїть на захисті людини, і будь-яке порушення його можна вважати антигуманним проявом. *Юридична відповідальність символізує відновлення принципу гуманізму* із визнанням пріоритету загальнолюдських цінностей. Водночас і сама юридична відповідальність, встановлена законодавством, також є гуманною (йдеться про демократичні й правові держави), бо категорично виключає жорстокі покарання, тортури, приниження честі та гідності людини.

Водночас, безперечно, особа може бути притягнута до юридичної відповідальності лише за її власні дії.

Однак можлива *юридична відповідальність за інших*. Ідеться про окремі випадки, які здебільшого стосуються правопорушень, учинених неповнолітніми або недієздатними фізичними особами. Наприклад, у Цивільному кодексі України зазначається: «Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник» (ст. 33 ЦК України); «шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов’язаний здійснювати нагляд за нею, якщо він не доведе, що шкода була завдана не з його вини. Обов’язок цих осіб відшкодувати шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, не припиняється в разі поновлення її цивільної дієздатності» (ст. 1184 ЦК України) [168]. Кодекс України про адміністративні правопорушення гласить: «Вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які

їх замінюють, від трьох до п’яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, що їх замінюють, від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян» (ст. 184 КУпАП) [72].

Юридична відповідальність за дії інших до певної міри є результатом соціальної необхідності узгодження поведінки соціального суб’єкта зі системою суспільних відносин. Філософія такого виду відповідальності полягає у визначенні меж необхідної поведінки людини в контексті вимог суспільства до неї. Йдеться про випадки, коли гармонія суспільних відносин порушується діями особи, яка сама через вік чи інші причини недієздатності не може нести юридичну відповідальність. Законодавством передбачено такі випадки і встановлено осіб, які можуть і повинні нести відповідальність за (замість) них, очевидно, мотивуючи це тим, що з їхнього боку не було забезпечено належних умов для уникнення таких правових випадків (скажімо, неповнолітні правопорушники не отримали належного виховання, сталися упущення в догляді недієздатних осіб тощо). Законодавство містить навіть окремі статті, наприклад, «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов’язків щодо виховання дітей» (ст. 184) [72].

Закордонні науковці Г. Л. А. Гарт і А. М. Гоноре також поділяють цю позицію і зазначають, що «в такому значенні слова [як підзвітний – вказують у поясненнях самі автори] «відповідальний за» позначають не фактичний зв’язок між особою, яку вважають за відповідальну, і шкодою, а просто те, що, згідно з визначеними нормами, вона заслуговує на звинувачення, покарання або відшкодування. В *такому* [тут і далі в цитаті курсив їхній – *А.Б.*] значенні слова «підзвітний за» практично є синонімом

вислову «відповідальний за», і це значення не зумовлює, що особа, яку вважають за відповідальну, справді *скоїла* або *спричинила* шкоду. В такому значенні … батько-мати відповідає за збитки, яких завдали їхні діти; саме в цьому значенні гарант чи поручитель відповідає за борги або добру поведінку інших осіб, а страхувальник – за втрати, яких зазнав застрахований» [37, с. 880].

Такий підхід знову ж таки глибоко символічний, адже спрацьовує низка філософських законів: перехід кількісних показників у якісні (ніщо не щезає безслідно: упущення у вихованні – протиправна поведінка вихованців); теорія відносності (зміна чинників впливу спричиняє зміну просторово-часових характеристик об’єкта впливу: відсутність догляду – заподіяння несвідомими вчинками недієздатної особи шкоди іншим) тощо. Символізм юридичної відповідальності в таких випадках криється не в законодавстві, а в правовій дійсності, зокрема у сутності й структурі правовідносин.

На особливу увагу в контексті нашого дослідження заслуговує таке поняття, як *відповідальність за власне життя*, яке виокремила Н. В. Гришина У своїй дисертаційній роботі вона, зокрема, зазначає: «У деяких формулюваннях концепт «соціальна відповідальність» дещо обмежується сферою взаємовідносин особи та суспільства, а відтак, залишає поза увагою такі важливі аспекти, як відповідальність особи за власне життя або ж відповідальність держави за гармонійний розвиток особи та особистості» [45, с. 14]. Тут варто уточнити, що символізм такої відповідальності полягає не тільки у біологічному розумінні життя, а радше соціальному: кожна людина (в ідеалі) творець свого життя, адже вона сама обирає собі професію та соціальні ролі, визначає достатність рівня освіти, демонструє манеру поведінки та інше.

У рольовій концепції особистості Дж. Міда сутність поведінки людини подана як відповідний набір соціально-типових, стійких шаблонів

її поведінки – «ролей», котрі людина відіграє в суспільстві. Саме тому поведінка людини, на думку вченого, опосередковується структурою її особистості, її соціальною роллю та сприйняттям установок «узагальненого іншого» [115, с. 225].

Загалом, як зазначає О. Гарасимів, «філософські дослідження відповідальності ведуться із загальних позицій категорій свободи і необхідності, співвідношення поняття відповідальності та багатоаспектного поняття соціальної свободи, внутрішнього обов'язку, морального закону, виконання обов'язку перед суспільством [35, с. 30]. Свобода і необхідність як філософсько-правові категорії є знаковими характеристиками юридичної відповідальності в контексті правовідносин, бо демонструють співвідношення між об'єктивними законами природи і суспільства та діяльністю соціального суб'єкта відповідно до цих законів чи всупереч їм. Свобода – це не незалежність від об'єктивної необхідності, не сваволя, а здатність людини планомірно використовувати соціальні умови для реалізації своїх певних цілей, панування людини над суспільними відносинами. Узгодження свободи і необхідності можливе завдяки піднесенню людини над об'єктивними законами природи і суспільства завдяки своїй свідомій діяльності. Свобода визначається як вибір. Залежно від умов існування людини свобода завжди має ситуативний характер і зміст, тоді як необхідність, пов'язана з можливостями й умовами як атрибутами дійсності і діяльності, є визначеністю скоріше не людини, а її оточення [25, с. 442]

Зреалізувавши свободу через вибір певної соціальної ролі як власної суспільно-семіотичної характеристики, соціальний суб'єкт вже заздалегідь проектує можливість своєї подальшої юридичної відповідальності за її (ролі) невиконання. Цікавою в цьому контексті є спроба психологів «не тільки дослідити відповідальність як властивість особи, а й проаналізувати і навіть виміряти на конкретно-соціологічному рівні

прояви відповідальності як різновиду поведінки індивіда при виконанні певної професіональної ролі в процесі трудової діяльності, що дає змогу конкретизувати та розширювати уявлення про феномен відповідальності» [35, с. 30–31].

Тож, загалом можна стверджувати, що юридична відповідальність виконує функцію правового контролю за виконанням законодавчих норм, гарантує виконання запрограмованих ними взаємних обов'язків учасників правових відносин. Юридична відповідальність є специфічним різновидом соціальної відповідальності, але не в розумінні тільки як кари, покарання за правопорушення, а в повному обсязі – як державно-правового контролю за суспільними відносинами, врегульованими правовими нормами. Соціальна цінність і знаковість юридичної відповідальності полягає не тільки в попереджувальній та охоронній функціях, а й в активному стимулюванні соціально корисних видів правомірної поведінки.

Відповідальність передбачає репрезентацію суспільно-правової реальності у площині тих критеріальних вимірів, що Ч. Тейлор та П. Рікер пов'язують з «сильними моральними оцінками». Останні тлумачаться ними як «найстабільніші оцінки спільної совісті, які за своєю бінарною структурою виражають кожен у свій спосіб те, що ми нині називаємо дискримінацією між добром і злом… Сам термін оцінки відображає той факт, що людське життя не є морально нейтральним, а, отже, … воно може бути в межах базової дискримінації між тим, що схвалюється як краще, і тим, що засуджується як гірше. Якщо поняття закону не відповідає цьому елементарному рівневі, принаймні, у тому суворому значенні, про яке ми щойно сказали, то сильні оцінки постають як серія характерів, визначених на шляху нормативного сенсу, приписуваного ідеї закону» [142, с. 207].

Отже, проаналізувавши основні знакові характеристики юридичної відповідальності, можна стверджувати, що вона є невід'ємною

властивістю будь-яких правовідносин, базується на психологічних особливостях соціальних суб’єктів, а отже, має психосеміотичну природу. Крім цього, юридична відповідальність передбачає низку механізмів, що відтворюють основне змістовно-функціональне навантаження цього явища в контексті правових відносин; це, зокрема комунікація, градація, регламентація, моделювання, коригування і прогнозування, а також переконування і примус, запобігання, охорона, покарання та регулювання.

Усі зазначені механізми юридичної відповідальності демонструють її найбільш характерні семіотичні властивості, що стандартно проявляються у процесі правових відносин. Водночас вони дають підстави виокремити філософсько-соціально-правову знаковість юридичної відповідальності через типізацію її на «відповідальність за» та «відповідальність перед». Причому «відповідальність за» передбачає відповідальність за себе (власні дії чи бездіяльність), за інших (вчинки недієздатних, залежних від певного соціального суб’єкта осіб), а також за власне життя (не тільки в біологічному, а й соціальному його розумінні). І тут юридична відповідальність проявляється як символ справедливості, закону, авторитету, доцільності, обґрунтованості, гуманності.

4.2 Психосеміотичні характеристики юридичної відповідальності

У попередньому підрозділі розглянуто юридичну відповідальність як психосеміотичну характеристику правовідносин, однак не проаналізовано повністю психосеміотичні характеристики, властиві самій юридичній відповідальності.

Йдеться про ту категорію, яку попередньо було означено як «відповідальність перед», бо саме вона передає сутнісні властивості

відповідальності як внутрішньої характеристики людини, причому людини не тільки як істоти соціальної, а насамперед особистості з лише їй притаманними особливостями характеру та поведінки. Беручи до уваги три основні кола питань, пов'язані з особистістю [25, с. 356–357], мову вестимо не про внутрішні чи зовнішні ознаки особистості і навіть не про її місце у світі, а про співвідношення «особистість – суспільство», чи, радше, «соціальний суб'єкт – держава» (щоб наголосити на юридичній основі співвідношення).

Додержуючи обумовленого раніше підходу до аналізу юридичної відповідальності, запропонованого О. М. Балинською, доцільно навести ті характеристики, які дослідниця називає іманентними і до яких відносить психологічні та соціальні [8, с. 343–357]:

– *страх* (психологічні трансформації, що відбуваються під його впливом, змушують людину пристосовувати свою поведінку до зовнішніх обставин. Страх має здебільшого індивідуальні прояви; це найпримітивніша ознака наявності відповідальності у правових відносинах, але вона має значний ефект. Адже у відчутті страху відповідальності зосереджене припущення, що недодержання певних умов може обернутися неприємними й небезпечними наслідками);

– *адаптація* (означає засвоєння індивідом правових норм та інших вимог оточення, соціальних стереотипів та установок, прийнятних у цьому оточенні форм поведінки, варіантів життєдіяльності тощо. Семіоз адаптивних процесів у контексті правовідносин полягає у копіюванні поведінкових знаків інших соціальних суб'єктів («роби, як він») або діяльнісному відтворенні вербальних знаків, описаних у нормах права («роби, як треба»). Таку правову поведінку вважають пристосовницькою, однак ефективність таких дій, однозначно, існує: адаптивність відчуття відповідальності свідчить про здатність індивіда саморегулювати власні функціональні можливості адекватно до вимог

права, де найвищою формою адаптації вважається інтелект і моральна нормативність);

– *залежність* (залежність відповідальності як іманентної ознаки правовідносин може бути і негативною (залежно від певних негативних стереотипів: наприклад, у разі звинувачення у расизмі за сприйняття негра як раба), і позитивною (залежно від свідомого аспекту життєдіяльності особи: негр – така ж людина, як інші). Адже феномен свідомості (зокрема, правової) робить людину не прямо залежною від оточення, а здатною, навпаки, формувати своє конкретне середовище);

– *усвідомлення* (категорія свідомості у формуванні відчуття відповідальності є, мабуть, найвищою психічною даниною соціального суб'єкта. Усвідомлення відчуття відповідальності стає внутрішньою характеристикою правовідносин, передбачаючи готовність соціального суб'єкта додержувати встановлених зразків просоціальної, проправової поведінки);

– *готовність* (готовність до відповідальності потребує наявності певних знань про встановлені норми права, певних навиків зіставляти правові поняття і явища. Готовність до відповідальності, власне, вже є знаковим поняттям правовідносин, що є характерною властивістю певним чином діяти; це впевненість у правильності громадянської позиції; такий стан свідомості соціального суб'єкта постає методологічним підґрунтям для прийняття адекватних рішень в управлінні своєю поведінкою);

– *вибір* (можливість (або потреба) вибору сприяє прояву оцінювальної домінанти, а отже, зумовлена відчуттям відповідальності. Вибір, здійснений соціальним суб'єктом, можна вважати його самовизначенням, що, зі свого боку, є діяльнісним (поведінково проявлюваним) вирішенням кожної окремої ситуації. Вибір – це не властивість відповідальності, а її субстанція; за кожним окремим

вибором стоїть окремий прояв відповідальності; вибір зумовлює відповідальність, а отже, і правовідносини);

– *стимул* (процес сприйняття соціальним суб'єктом інформації, що надходить із правової дійсності, супроводжується дією перцептивних стимулів через соціальні та особистісні чинники: внутрішню і зовнішню мотивацію правових дій і вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; вплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Всі сформовані цінності і потреби виступають як організаційні стимули за сприйняття правової інформації, що надалі трансформується у регулятивну основу правослухняної поведінки);

– *ціннісні установки* (на відміну від мотиву і стимулу, що є відносно динамічними цільовими спонуками, установка вирізняється стійкістю поглядів та уявлень. Вона не лише спонукає, а й готує соціального суб'єкта до певних дій. Морально-правові установки є набагато складнішою організацією відповідальності, ніж мотиви. Виокремлюють емоційні, смислові та поведінкові аспекти налаштування індивіда до сприйняття і реагування щодо різноманітних правових об'єктів і ситуацій);

– *необхідність* (необхідність відповідальності у правовідносинах беззаперечна і вкрай важлива, особливо коли йдеться про соціальну необхідність, колективну потребу, що свідчить про її всезагальну значущість. Необхідність відповідальності зумовлена самою природою правовідносин, бо ніщо інше її замінити не може);

– *компроміс* (є однією з іманентно-колективних властивостей правових відносин, бо реалізується саме у соціумі, за наявності хоча би двох суб'єктів, адже передбачає безпосередню взаємодію. Відповідальність до певної міри є також компромісом у вирішенні правових конфліктів та врегулюванні порушеної соціально-правової гармонії);

– *взаємодія* (як колективна характеристика правовідносин аналогічна до індивідуальної характеристики залежності. Через цю характеристику відповідальність можна назвати каузальною (причинно-наслідковою) закономірною ознакою правовідносин. Взаємодія охоплює не тільки суб'єктів, а й супутні причини, обставини, умови, впливи, підстави, наслідки. Залежно від типу взаємодії формується і тип відповідальності в межах правовідносин; по суті взаємодія закладає основу, встановлює умови, формує підстави для відповідальності, а отже, і правових відносин);

– *інтеграція* (стосовно відповідальності вона характерна як доцільне цілеспрямоване об'єднування та координація дій різних частин цілісної системи правовідносин. Зокрема, йдеться не тільки про дії соціальних суб'єктів, а й усіх елементів правової дійсності – дій, подій, фактів, явищ, об'єктів, суб'єктів, обставин, умов тощо. Інтеграційний підхід до розуміння відповідальності та правовідносин загалом дає змогу розглядати цілісно концепти і категорії, які у розпорошеному стані не мають жодної соціальної ваги і значення. Інтеграція є одночасно ознакою, чинником, процесом і підставою відповідальності з метою об'єднання й координації правовідносин як цілісності).

Усі наведені характеристики правовідносин демонструють антропологічну сутність юридичної відповідальності. Адже тільки людина як соціальний суб'єкт здатна відчувати страх (у позитивному значенні цього слова) відповідальності перед законом і тому адаптувати свою поведінку відповідно до встановлених ним (законом) вимог; вона до певної міри стає залежною від правової дійсності, а усвідомлення ймовірної відповідальності не дає їй порушувати гармонію цієї дійсності та формує готовність за певних умов (у разі правопорушення) нести відповідальність; вона здатна робити вибір, мотивуючи його певними стимулами та ціннісними установками; вона розуміє необхідність юридичної

відповідальності, бо вбачає у ній своєрідний соціально-правовий компроміс, причинно-наслідкову суспільну взаємодію та інтеграцію цілісної системи правовідносин. Це, власне, ті характеристики правовідносин, а отже, і юридичної відповідальності, які можна окреслити як «відповідальність перед».

Відтак, ми визначили три основні напрями реалізації змісту поняття «відповідальність перед»: а) перед собою, б) перед людьми, в) перед державою.

Відповідальність перед собою передусім характеризує правовідносини як знак здатності людини розрізняти добро (правомірне) і зло (протиправне), а отже, і можливості вибирати одне з них.

Розрізнення передбачає відокремлення чогось від чогось за якимись ознаками через сприйняття і розпізнавання органами відчуттів, установлення різниці між чим-небудь за певними особливостями, відмінностями, характерними рисами тощо [29, с. 1072]. Ця здатність вирізняє людину з-поміж інших істот, бо демонструє її спроможність мислити, узагальнювати, аналізувати, зіставляти й порівнювати. Відповідальність завжди асоціюється з обов’язком.

Обов’язок – це «те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління» [29, с. 645]. Тож ця людська властивість (відчуття обов’язку) формується на основі таких психічних конструктів, як совість і воля.

Совість – це усвідомлення і почуття відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою; моральні принципи, погляди, переконання [29, с. 1157]. З цією категорією пов’язано багато знакових висловів, що відображають також відчуття відповідальності, наприклад: «май совість» (щоби присоромити); «хай буде на твоїй совісті» (покладаю вину на тебе); «муки совісті» (переживання через свою провину); «на

совість» (добротно, якісно); «не за страх, а за совість» (сумлінно, чесно); «ні честі, ні совісті» (безсоромно); «як совість велить» (справедливо) та багато інших. Совість була предметом вивчення ще у стародавніх мислителів, скажімо Аристотель уважав совість правильним судом доброї людини [25, с. 456]. Середньовічні філософи пов'язували совість зі свідомістю та самосвідомістю [39]. Згодом учені, досліджуючи сутність людини, визнали муки совісті певною роздвоєністю людини (бо совість засуджує почуття, думки та дії самого їх носія), що переростає у хворобу і призводить до неврозів [165]. Близьким і майже ідентичним за значенням поняттям є сумління. Совість (сумління) є однією з найважливіших психосеміотичних характеристик соціального суб'єкта, що формують у нього відчуття відповідальності перед собою.

Ще однією такою характерною рисою, як уже зазначалось, є *воля*. Саме воля є однією з головних здатностей людини і джерел її життєдіяльності, одним із засобів додержання і виконання обов'язку, яка цілеспрямовано орієнтує людину свідомо діяти. В античності, загалом не надаючи їй особливого значення, визначали волю як прагнення, потяг до мети. В середні віки вольову діяльність вважали визначальним чинником поведінки людини, називали її силою, яка творить все і все рухає, тому немає жодної речі, котра була б незалежна від неї. Сформульована на основі цього концепція свободи волі пояснювала здатність людини вибирати між добром і злом. Згодом волю тісно пов'язували із пізнанням: Новий час визначав волю в уяві та мисленні, без яких вона не може діяти; зокрема стверджувалося, що без волі неможливо мислити, бо мислячи, ми стаємо діяльними, а це – прояв волі [25, с. 93–94]. Ця позиція залишається актуальною досі. Зокрема, у правовідносинах основне значення у вольових актах належить правосвідомості, яка забезпечує формування правових потреб і «підказує» вибір мотиваційного рішення у правовій ситуації.

Поряд із розрізненням з-поміж знакових характеристик відповідальності перед собою було зазначено і вибір, що також супроводжується низкою психологічних процесів, а тому можна стверджувати, що це властивість людини, яка за певних обставин та умов стає визначальною у правовідносинах, робить юридичну відповідальність саме психосеміотичною їх характеристикою.

Вибір передбачає надання переваги чомусь, вирізнення чогось зі спорідненого кола. Це одна з дефініцій свободи (свободи волі), що базується на категорії можливості (на противагу випадковості й необхідності). Вибір диктується фундаментальними протилежностями – добром і злом, праведністю і гріхом, правом і злочином і т. п. Онтологічну основу вибору становить наявність багатьох (декількох) можливостей, і, обравши одну з них, можна визначати напрям діяльності і життя [25, с. 70–71].

Антропологічний зміст правовідносин прослідковується в сучасних послідовників стоїцизму: «Чи можна думати, що людина справді володіє здатністю самовизначення? Чи не варто радше припустити, що зовнішні предмети тисячами комбінацій спонукають та визначають її? Хіба її воля є якоюсь невизначеною та незалежною здатністю, що діє без вибору і за примхами? Вона діє або в результаті судження, в результаті акту розуму, що подає їй одну річ більш вигідною для її інтересів, ніж будь-яка інша, або ж незалежно від цього акту, коли обставини, в яких знаходиться людина, змушують її повернути у певний бік, а вона уявляє, що робить це вільно, хоча вона і не могла бажати повернутися в інший» [78, с. 36]. Український дослідник людської сутності у прояві її через правосвідомість М. М. Цимбалюк до певної міри дає вичерпну відповідь на ці запитання. Він, зокрема, зазначає, що хоча в наведеному тлумаченні людської поведінки й зберігається момент вибору, однак останній позбавляється своєї свободи і визначається як

«вибір лише в одному напрямі», абсолютно детермінованому зовнішньою необхідністю. Проте, припустивши навіть, що із поняттям свободи волі ми асоціюємо лише те, з об'єктивних причин чого ми не знаємо, то довелося б визнати ідею «передзаданості» будь-яких суб'єктивних вчинків, а отже, недоречності та фіктивності таких понять, як «право» й «відповідальність». А оскільки зміст останніх зумовлений динамікою організації самого суспільного буття, то це припущення, сумнівно, чи можна прийняти [169, с. 217].

У наведеній цитаті доцільно звернути увагу на такі два важливі моменти: по-перше, йдеться про наявність «стримуючої противаги» (стосується, так званої, позамежної свободи), що проявляється у генерованій цією свободою відповідальності; по-друге, саме відповідальність слід розглядати як невід'ємний компонент становлення та самореалізації людини як особистості. Справді, організація правової дійсності передбачає пропорційне зростання рівня відповідальності соціального суб'єкта водночас зі зростанням ступеня його суспільної свободи.

Щодо цього П. Рікер зазначав: «Наскільки поширюються наші повноваження, настільки ж поширюються й наші здатності скоїти лихо та наша відповідальність за збитки… У минулому моральна ідея відповідальності збігалася з ідеєю юридичною і була орієнтована на те, що ми найвищою мірою відповідальні за те, що скоїли. Згодом орієнтація її рішуче змінилася на відкритішу до пошуку, де б ідея превентивності, тобто запобіжна ідея, могла поєднуватися з ідеєю відшкодування уже заподіяних збитків» [142, с. 63–64]. Отже, відповідне обмеження свободи суспільної поведінки індивіда (щоб остання не перетворювалася на сваволю) може здійснюватися не лише «ззовні» (як підпорядкування нормам права), а й «зсередини» (як самообмеження перед зростаючою відповідальністю). Зокрема, зміст поняття

«відповідальність» можна тлумачити в суб'єктивно-психологічній площині, хоча водночас цей феномен, як і феномен взаємозалежної з ним свободи, також визначається наслідками вільної та свідомої діяльності людини.

Цей аспект відповідальності, на думку П. Рікера, породжує своєрідну дилему: з одного боку, прагнення повноти відшкодування матеріальних та моральних збитків схиляє до ідеї врахування навіть тих наслідків дій суб'єкта, що виходять за часово-просторові межі безпосередньо вчиненого та передбаченого наміром; з іншого – «розтягненість у просторі, а особливо протяжність у часі радіуса відповідальності, може мати зворотний наслідок, коли суб'єкт відповідальності стає недоторканним і невловимим, оскільки він множиться кількісно і розпорошується. Більше того, різниця в часі між поганим вчинком та його поганими наслідками, відкидаючи будь-який сенс ідеї відшкодування, схиляється до підсилення полюса соціалізації ризиків витратами полюса покарання за вчинок» [142, с. 67]. Відповідно, ланцюг поведінкових наслідків, за які особа офіційно має визнаватися відповідальною, зазвичай обмежується залежно від бажаного балансу запобіжних та каральних компонентів передбачуваної відповідальності.

Різновидом поняття відповідальності перед собою можна вважати категорію «*відповідальність перед Богом*». Ідеться про всі попередньо описані види відповідальності, але перед певною вищою силою, яку людина визнає через свою віру (впевненість в існуванні та визнання реальності Бога). Релігійна віра – це впевненість в існуванні надприродних і надісторичних сил, які керують життям людини; походить від слова religare (зв'язувати) і виражає і світоглядний, і соціальний аспекти віри. Розрізняють ще філософську віру – віру в трансценденцію (буття, яке є чимось іншим, аніж наявне, але до якого людина себе відносить і на якому себе формує); у цьому разі Бог не має особистісного змісту, як у релігійній вірі; людина вірить в дійсну істину,

що поєднує різні релігійні вірування і долає ворожнечу між ними [25, с. 86]. Так чи інакше, але у всіх формах і різновидах віри проявляється соціальний аспект, що відображає визнання, утвердження, впевненість в ідеалі та можливості його реалізації у практичній життєдіяльності. Але, визнаючи Бога як силу, людина водночас усвідомлює його «каральну» властивість, а отже, відчуває свою відповідальність перед ним.

Категорію «відповідальність перед Богом» у контексті філософії права найглибше дослідив професор С.С. Сливка. Він увів це поняття у контекст співвідношення природного і надприродного права; поведінка людини, згідно з його позицією, має бути підпорядкована «вищому Обов'язкові», морально-релігійному закону [150]. Додержуючи такого підходу, можна вважати, що відповідальність перед Богом – до певної міри глибоко особистісна характеристика соціального суб'єкта, бо тільки особиста віра, а отже, і добровільне зобов'язання, сумління та страх покарання керують його поведінкою. Нема реально наявних осіб, які стежили б за дотриманням людиною Божих норм поведінки і, відповідно, карали б за їх порушення. Їх сприйняття і почуття відповідальності знаходяться всередині самої людини, в її свідомості. Отже, Бог є потужним знаком, який визначає і координує поведінку людини в суспільстві; його можна вважати також правовим знаком (право, як і праведність, мають спільний корінь і не тільки лінгвістичний, а й глибоко змістовий).

Відповідальність перед іншими є логічним продовженням (розвитком) обох попередньо розглядуваних категорій (відповідальності перед собою та відповідальності перед Богом), адже людина в контексті правовідносин стає істотою соціальною, перебуває у спільноті собі подібних і має поводитися узгоджено з ними. Відомий німецький політолог і філософ Х. Аренд, розглядаючи політико-правову категорію існування людського суспільства, зазначала: «Ми спершу пізнаємо свободу або її протилежність через наші взаємини з іншими, а не через взаємини із самим

собою» [2, с. 156]. Тобто наші відносини з іншими людьми стають визначальним чинником нашої поведінки.

Суспільство (як певна спільнота людей) визначає межу свободи особи та умови її суспільної життєдіяльності. Тобто особиста свобода соціального суб'єкта безпосередньо пов'язана з відповідальністю людини перед суспільством за всі свої дії та вчинки. Тут відповідальність виступає свідомою особистісною установкою, готовністю соціального суб'єкта відповідати за себе і свої дії (чи бездіяльність) у межах запропонованої з боку суспільства, соціальної групи, інших соціальних суб'єктів вимоги. Відповідальність у цьому разі, однозначно, має характеризуватися ознакою усвідомленості. Її людина сприймає як свій прямий обов'язок (обов'язок вести себе в обставинах, що склалися, саме так, а не інакше; брати на себе всю повноту провини в разі невиконання чи недотримання цього обов'язку). Відповідальність як внутрішнє відчуття та/або принцип мислення і поведінки соціального суб'єкта не виникає спонтанно, вона формується у процесі виховання, соціалізації і є результатом всієї його життєдіяльності.

Відповідальність перед іншими є цілісною; вона не може бути частковою чи обмеженою (як у випадку юридичної відповідальності перед державою); вона або є, або її немає. Однак вона може по-своєму проявлятися в різних її видах: правова, моральна, політична, екологічна, економічна і т. д. Що ширша сфера життєдіяльності соціального суб'єкта в суспільстві, то більш значущою є його відповідальність (тут уже йдеться про відповідальність не тільки за свої вчинки, а й за дії інших людей). Адже відповідальність – це регулятор поведінки соціального суб'єкта, внутрішня пружина його дисципліни і самодисципліни, що не дає змогу розглядати і використовувати свободу як вседозволеність. Саме такий зв'язок свободи і відповідальності відображає об'єктивний конкретно історичний характер взаємовідносин між соціальним суб'єктом і суспільством, зокрема, й правових відносин.

Свобода і відповідальність – це ті дві основні категорії, що корелюють поведінку людини саме як соціального суб'єкта. Людина не може мати повної (абсолютної) свободи, а отже, не може йтися про абсолютну відповідальність, якою би силою духу, прагнень і бажань їх реалізувати вона не мала. Її свобода, а, отже, і відповідальність, завжди відносні, залежні, змінні і володіють до певної міри межами можливостей їх здійснення. Межі свободи і відповідальності залежать, природно, від об'єктивних умов життєдіяльності особистості, так само як і від неї самої, її цілей, які вона ставить перед собою і які втілює у своїй діяльності [108].

Стримуючий ефект відповідальності стосується, на жаль, не лише тих свавільних протиправних дій, що посягають на свободу інших членів суспільства; нерідко суб'єкт обмежує (через згадане пропорційне зростання відповідальності) і таке здійснення своєї свободи, котре є необхідним для розвитку та розкриття власних особистісних якостей або ж для гармонізації життя певного соціуму. Відтак, «її реалізація часто «блокується» або набуває неадекватної форми» [158, с. 29]. Отже, міра відповідальності фігурує як один із показників становлення особистості: «Бути відповідальним означає діяти так, щоб втілити належне, необхідне для реалізації самого себе, для самоактуалізації, правильного використання власного потенціалу, для здійснення власної свободи, а також щоб спрямувати свою активність у належне русло. Прагнучи свободи, особистість намагається не просто ігнорувати зовнішні заборони, а вирішувати власну долю та брати участь у вирішенні долі інших людей, суспільства загалом, перетворювати суще з позицій належного, як вона його розуміє, і перебирати на себе відповідальність» [10, с. 38].

Таким чином, право проявляється як двоєдиний феномен: з одного боку, воно передбачає свободу самореалізації особи, а з іншого – її відповідальність перед собою та суспільством за наслідки вільнообраних дій. Прагнення до рівноваги цих «правових векторів» є глибинною онтологічною основою спрямування динаміки правосвідомості і на

суспільному, і на індивідуальному рівнях. Адже, попри те, що віддання переваги діям, котрі передбачають меншу відповідальність, пов'язане із цілком зрозумілим відчуттям певного психологічного комфорту, водночас уникаючи вольових відповідальних дій, суб'єкт позбавляє себе змоги реального суспільного самоствердження як особистості, що, своєю чергою, спричинює в межах його психологічної самооцінки дискомфорт іншого порядку. «Саме вольова діяльність забезпечує досягнення поставлених людиною цілей, здійснення нею суспільно значущих дій і вчинків. Через цей процес людина утверджується в думці, що вона є творцем себе самої та навколишнього суспільного середовища… Довільна вольова дія виступає для суб'єкта проявом його свободи, незалежності від зовнішнього примусу і різноманітних ускладнюючих внутрішніх проблем. Ступінь цієї незалежності й визначається усвідомленням самої себе, своїх власних можливостей» [20, с. 199]. Саме тому, до речі, згаданий «ступінь» суттєво корелює з мірою буттєвої свободи та відповідальності соціального суб'єкта. Особливо це стосується юридичної відповідальності.

Тут уже йдеться про *відповідальність перед державою*. Законодавче закріплення суб'єктивної свободи та визначення тих меж, де закінчується остання і починається відповідальність не лише перед собою та іншими людьми, а й перед державою чи іншими законодавчими інстанціями, має онтологічно обґрунтовуватися, так званою, «колізією» прав та свобод. Ідеться про об'єктивну необхідність обмежень поширення свободи у випадках, коли її реалізація двома чи більше сторонами стає взаємовиключною. За встановлення таких обмежень керуються або пріоритетністю загальнолюдських цінностей, або досягненням рівноваги інтересів сторін (навіть якщо остання ґрунтується не на певних об'єктивних підставах, а має суб'єктивно-конвенційний характер, вона так чи інакше має бути наслідком досягнення *вільної* згоди) [169, с. 225].

«Деонтологічний світ», як сфера нормативної регуляції, онтологічно зумовлений, по-перше, наявністю та визнанням певного діапазону

індивідуальної свободи волі; адже «якщо людина не є вільною, то вона не відповідає за свої вчинки, а якщо вона не відповідає за свої вчинки, то про жодні деонтологічні норми не може йтися. Зокрема, тут модальність онтологічна (свобода) через середній член (відповідальність) переходить у модальність деонтологічну (обов'язок)» [101, с. 152–153]. Справді, було би безглуздим навіть саме припущення про деонтологізацію докультурного (долюдського) світу, де буття підпорядковане винятково природним законам та інстинктивній регуляції, і тому тут не може йтися про яку-небудь свободу волі та відповідальність з позиції певних нормативних засад.

Держава наділена відносною незалежністю та самостійністю щодо людини і відповідними важелями впливу на неї, зокрема ці «наділи» їй дала сама ж людина. Держава є офіційним представником усього суспільства, тому відносини між нею та людиною мають політико-правовий характер. Будь-яка людина в межах території держави підпадає під її юрисдикцію, тобто стає адресатом обов'язкових приписів, що виходять від держави і сформульовані у нормах права. Тобто відповідальність перед державою – це категорія, що визначена і регламентована правом (законом), у якому відтворено права та інтереси інших осіб (громадян цієї держави). Кожна людина мусить дотримуватися всіх правових приписів і виконувати свої обов'язки перед державою, суспільством, іншими людьми або ж (у протилежному випадку) нести відповідальність. Тож, загалом юридична відповідальність перед державою наділена такою основною семіотичною ознакою, як примус.

Примус – це певний тиск з боку когось, зусилля когось над кимось; зумовлена кимсь або чимось необхідність діяти певним способом незалежно від бажання; натиск, зумовлений законом [29, с. 940]. У контексті правових відносин ідеться про державно-правовий примус –

здійснювані поза інститутом юридичної відповідальності офіційно встановлені примусові способи, прийоми і засоби, що використовуються державою для подолання правових аномалій у суспільстві, які не переросли у правопорушення [69, с. 340]. Саме реалізація таких способів, прийомів та засобів і є юридичною відповідальністю соціального суб'єкта перед державою. Однак тут необхідно наголосити на легітимності такого примусу, адже порушення цього принципу перетворює державу з демократичної у тоталітарну [122]. Тобто примус виступає своєрідним правовим знаком і водночас знаковою характеристикою юридичної відповідальності та правовідносин загалом.

З огляду на це, слід зазначити, що взаємовідносини (зокрема, правові) між державою і людиною повинні здійснюватися на основі взаємної відповідальності (на цей раз чітко вираженої юридичної відповідальності). Така взаємна юридична відповідальність держави і людини – це своєрідний спосіб узгодження політичної влади держави та політичної свободи людини.

Ідеться про ще один різновид юридичної відповідальності – *відповідальність держави перед людиною*. Це поняття передбачає встановлення державою законодавчих обмежень своєї активності щодо громадян; прийняття державою конкретних зобов'язань, спрямованих на забезпечення інтересів громадян; наявність реальної відповідальності посадових осіб (як представників і, до певної міри, державно-правових знаків) за невиконання своїх функціональних обов'язків [63]. Однак для цієї категорії юридичної відповідальності не властиві особистісні характеристики, а тільки організаційні та розпорядчі, що були розглянуті в попередньому підрозділі.

Натомість, наголошуючи на психологічній складовій юридичної відповідальності, доречно зазначити, що найважливішою її ознакою має стати *психологічний механізм регуляції суспільної поведінки* соціального суб'єкта в межах правовідносин. Юридична відповідальність є тим

чинником, який об’єднує всі психічні функції людини – суб’єктивне сприйняття правової дійсності, оцінку власних життєвих ресурсів, емоційне ставлення до належного і сущого права. Тобто проблему відповідальності тут слід розглядати у контексті вже згадуваного взаємозв’язку волі людини під час вибору варіантів поведінки, конкретних учинків як необхідної підстави повної відповідальності.

Наступною не менш важливою, а відтак, не менш знаковою для суспільства є така ознака юридичної відповідальності, як *відображення об’єктивної потреби впорядкування дій* усіх учасників правовідносин. Як соціальне явище юридична відповідальність залишається одним із найдієвіших регуляторів людської поведінки та життєдіяльності. Злагодженість функціонування будь-якої правової спільноти залежить від сили дії юридичної відповідальності та прийняття її всіма членами цієї спільноти (визнання порушення суспільних норм загальним злом передбачає усвідомлення необхідності діяти згідно з ними або готовність відповідати за свої дії чи бездіяльність).

Таким чином, з точки зору психосеміотики, відповідальність базується на психологічному усвідомленні та нормативному закріпленні певних дій (стереотипів чи поведінкових знаків) соціальних суб’єктів як обов’язків, а також на можливості застосування державно-правового примусу (в різних формах) у разі невиконання цих обов’язків. Вибір певного варіанту поведінки передбачає свободу соціального суб’єкта як свідому, цілеспрямовану діяльність на підставі пізнаної необхідності. Відповідальність – це вибір найбільш раціонального способу дії (бездіяльності) в умовах свободи. Свобода, таким чином, є передумовою відповідальності. Водночас юридична відповідальність соціального суб’єкта має індивідуальний характер, особливо якщо йдеться про *відповідальність перед*. Адже цій категорії властивий прояв здатності людини розрізняти добро і зло та робити вибір між ними, усвідомлювати обов’язок і додержувати його завдяки совісті (сумлінню) та волі.

Висновки до четвертого розділу

Окреслюючи відповідальність як характеристику правовідносин, необхідно наголосити на її суттєвій значущості для цих процесів, визнавати її як певну властивість, один із основних показників, без яких правовідносини не можуть бути як такі, а головне – продемонструвати її семіотичність (знаковість).

Відповідальність є характеристикою не тільки відносин між людьми, а й самих людей. Ідеться про два до певної міри різні поняття – відповідання (як дію) і відповідальність (як властивість). У цьому, власне, і полягає основна соціальна знаковість відповідальності, що вербально можна відтворити знаками «відповідальність за» та «відповідальність перед».

«Відповідальність за» передбачає, як уже зазначалось, відповідальність за власні дії (чи бездіяльність), а також за дії тих, за кого відповідає соціальний суб'єкт. У цьому криється філософсько-соціально-правова знаковість відповідальності:

– *філософський аспект відповідальності* позиціонує, що це поняття має глибокі сутнісні витоки: відповідальність пов'язана з найзагальнішими законами розвитку природи, суспільства та мислення; містить певну ідею, світоглядну концепцію співіснування людей;

– *соціальний аспект відповідальності* полягає у тому, що вона тісно пов'язана з життям і відносинами людей у суспільстві; породжена умовами суспільного життя, певного середовища, ладу, устрою тощо; існує у суспільстві й реалізується у його межах; зумовлена соціальною стратифікацією людей (у цьому разі – на винних і невинуватих);

– *правовий аспект відповідальності* окреслюється правом загалом та законодавством, зокрема, як системою загальнообов'язкових правил поведінки; зумовлена позицією держави (або її офіційних представників)

щодо захисту законних інтересів і можливостей особи, взаємовідносин між людьми та державами (у цьому разі йдеться про юридичну відповідальність).

Юридична відповідальність є невід'ємною характеристикою правовідносин саме настільки, наскільки характерними для цих же відносин є порушення встановлених норм. Цей феномен виконує функцію правового контролю за виконанням законодавчих норм, гарантує виконання запрограмованих ними взаємних обов'язків учасників правових відносин.

«Відповідальність перед» передає сутнісні властивості відповідальності як внутрішньої характеристики людини, зокрема людини не тільки як істоти соціальної, а насамперед особистості з лише їй притаманними особливостями характеру та поведінки.

Доцільно визначити три основні напрями реалізації змісту поняття «відповідальність перед»: а) перед собою, б) перед людьми, в) перед державою.

Відповідальність перед собою передусім характеризує правовідносини як знак здатності людини розрізняти добро (правомірне) і зло (протиправне), а отже, і можливості вибирати одне з них. Ця категорія супроводжується такими знаковими характеристиками, як обов'язок, совість (сумління), воля, вибір. Різновидом поняття відповідальності перед собою можна вважати категорію «*відповідальність перед Богом*».

Особиста свобода соціального суб'єкта безпосередньо пов'язана з *відповідальністю людини перед суспільством* за всі свої дії та вчинки. Відповідальність як внутрішнє відчуття та/або принцип мислення і поведінки соціального суб'єкта не виникає спонтанно, вона формується у процесі виховання, соціалізації і є результатом всієї його життєдіяльності. Що ширша сфера життєдіяльності соціального суб'єкта в суспільстві, то більш значущою є його відповідальність. Відповідальність – це регулятор поведінки соціального суб'єкта, внутрішня пружина його дисципліни і

самодисципліни, що не дає змоги розглядати і використовувати свободу як вседозволеність.

Відповідальність перед державою – це категорія, що визначена і регламентована правом (законом), у якому відтворено права та інтереси інших осіб (громадян цієї держави); вона наділена такою основною семіотичною ознакою, як примус.

Наголошуючи на психологічній складовій юридичної відповідальності, доцільно зазначити, що найважливішою її ознакою має стати *психологічний механізм регуляції суспільної поведінки* соціального суб'єкта в межах правовідносин. Юридична відповідальність є тим чинником, який об'єднує всі психічні функції людини – суб'єктивне сприйняття правової дійсності, оцінку власних життєвих ресурсів, емоційне ставлення до належного і сущого права.

Найважливіше у семіотичному розрізненні понять «відповідальність за» та «відповідальність перед» полягає в тому, що «за» вказує на підставу відповідальності, а «перед» – на інстанцію/особу, з якою (щодо якої) в особи виникає правовідношення відповідальності.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження складових психосеміотики правовідносин (правового мислення як способу відтворення правової дійсності, правової свідомості як засобу творення знаків права, правової комунікації як процесу реалізації їх змісту, правової поведінки як діяльнісної інтерпретації семіотичної інформації правової дійсності, юридичної відповідальності як психосеміотичної характеристики правовідносин) здійснено комплексний підхід до правовідносин як предмета психосеміотичного аналізу та продемонстровано їх знакову природу. Зокрема у цьому контексті зроблено основні висновки.

1. Попри те, що семіотичний підхід починають активно застосовувати у дослідженні юридичної практики (правотворчості, офіційного тлумачення, криміналістики, судочинства тощо), не вивченою залишається психосеміотика правовідносин, що може забезпечити дослідження права і сфери його реалізації як системи специфічних функціонально зорієнтованих знаків. Тому науковий інтерес окреслив предмет дослідження, виокремивши для вивчення та аналізу психосеміотику правосвідомості, правової поведінки та юридичної відповідальності.

2. Психосеміотичний підхід до правових міжособистісних відносин як міждисциплінарний напрям у межах філософії права акцентує на спроможності соціальних суб’єктів сприймати предмети правової дійсності та передавати про них інформацію іншим за допомогою їх знакових відповідників, виокремлювати, зіставляти, порівнювати, узагальнювати й моделювати знакові ситуації, види і форми правових відносин, систематизувати й опрацьовувати проаналізовану інформацію, користуватися нею для організації та

впорядкування різноманітних аспектів життєдіяльності. Правові знаки стають засобом перетворення дійсності з реальної категорії в ідеальну у правосвідомості людини і водночас сприяють організації та впорядкуванню її мисленнєвої діяльності, що дає змогу соціальному суб'єктові створити свою окрему знаково-поняттєву модель правової дійсності.

3. З позиції психосеміотики правове мислення суб'єкта правовідносин – це процес відтворення правової дійсності із застосуванням механізму побудови мисленнєвих знакових конструкцій. Така мисленнєва діяльність соціального суб'єкта зорієнтована на здійснення адекватного переходу від конкретного об'єкта (елемента) правової дійсності до абстрактного його відповідника (знака) – здебільшого це позиція правотворця (кодування правової інформації); а також на забезпечення адекватного сприйняття змісту цього знаку – йдеться про правоспоживача (декодувальника).

Психосеміотика дає змогу пізнати, як відбувається сам процес знакотворення (словотворення). На першому етапі об'єктивне (означуване) зливається з суб'єктивним (означником), і зміст думки цілковито переноситься у знак. На другому етапі суб'єктивне та об'єктивне розриваються, завдяки чому суб'єктивне може функціонувати самостійно: так виникає самосвідомість, думка вже не зливається з об'єктом. На третьому етапі думка може користуватися знаками: так з'являється можливість оперувати словами або іншими символічними засобами замість об'єктів.

4. Правова дійсність має дві форми прояву – реальну (матеріальну) та ідеальну. Реальна існує об'єктивно і проявляється у діях, ідеальна існує в думках і проявляється в уявних образах, опосередковано відтворюючи попередню (коли об'єкт реальної правової дійсності переходить з наочної ситуації в абстрактне поняття – вербальний відповідник, тобто

відбувається його ідеалізація) або моделюючи майбутню правову дійсність (адже норми права є моделями, ідеальними образами майбутньої поведінки, яка стає об'єктом правового регулювання). Таке подвоєння об'єкта, тобто розподіл реального (матеріального) та ідеального відбувається у процесі мислення, завдяки чому формується свідомість як вища форма відтворення дійсності.

У співвідношенні «правова свідомість – правова дійсність» обидва феномени взаємопроникні, взаємозалежні та взаємодоповнювані. Правосвідомість виступає засобом поелементного означування (кодування) правової дійсності й водночас сприйняття (декодування) вже наявних правових знаків. Психосеміотична функція правосвідомості дає змогу людині усвідомлювати правову дійсність і завдяки правовим знакам передавати свої усвідомлення іншим.

5. Правова комунікація є, насамперед, процесом реалізації розуміння правових знаків. Адже саме під час комунікації знак набуває своїх знакових властивостей як таких. Правова комунікація, за спрощеним її розумінням, полягає у передачі інформації, певних повідомлень від держави громадянам, а також у прояві сприйняття її через відповідну поведінкову реакцію. Будь-яка передача інформації відбувається за допомогою знаків. Зазвичай для цього використовують природну мову (тобто слова), але можливе використання й інших знаків (дорожні знаки, формені знаки розрізнення, державні відзнаки та інше).

Феномен правової комунікації полягає у тому, що право як знакова система не може функціонувати поза правовідносинами між соціальними суб'єктами або окремим соціальним суб'єктом. Правова комунікація є невіддільним атрибутом правових відносин, адже це засадничий принцип правової організації соціальних суб'єктів, що відбувається завдяки використанню певних знаків та знакових

конструкцій, а правова поведінка, зокрема, виступає інструментальною предметною діяльністю, що керується певними правилами.

6. Правова поведінка як один зі способів прояву соціального суб'єкта у правовій дійсності реалізується у контексті міжсуб'єктної комунікації. Зокрема правова поведінка є результатом впливу суспільної інформації на соціального суб'єкта за допомогою різноманітних знаків та символів, передусім – мовних.

Стратегія такого знакового впливу має два напрями: один полягає в тому, що правова інформація спрямована на однозначне її сприйняття, тобто соціальний суб'єкт має порозумітися з правом; другий передбачає, що правова поведінка не завжди відповідає встановленим у праві вимогам, тоді соціальний суб'єкт демонструє протиправність (неправомірність). Механізм побудови правової поведінки – це не що інше, як процес впливу права на соціального суб'єкта, а сама правова поведінка – демонстрація сприйняття цього впливу чи спротиву йому.

Правова поведінка – одна із процесуальних складових руху правових знаків (семіозу), оскільки є результатом урахування або нехтування змісту цих знаків, що проявляється, відповідно, як правомірність чи протиправність. Правова поведінка виступає інструментальною предметною діяльністю соціального суб'єкта в межах правової комунікації як основного способу організації правовідносин. Діяльність соціального суб'єкта відтак розглядається як динамічна система його взаємодії із правовою дійсністю через правові знаки.

7. Юридична відповідальність є невід'ємною властивістю будь-яких правовідносин, базується на психологічних особливостях соціальних суб'єктів, а отже, має психосеміотичну природу. Водночас юридична відповідальність передбачає низку механізмів, що відтворюють основне змістово-функціональне навантаження цього явища в контексті правових відносин. Це, зокрема, комунікація, градація, регламентація, моделювання,

коригування і прогнозування, а також переконування і примус, запобігання, охорона, покарання та регулювання.

Усі зазначені механізми юридичної відповідальності демонструють її найбільш характерні семіотичні властивості, що стандартно проявляються у процесі правових відносин. Водночас вони дають підстави виокремити філософсько-соціально-правову знаковість юридичної відповідальності через типізацію її на «відповідальність за» та «відповідальність перед». Причому «відповідальність за» передбачає відповідальність за себе (власні дії чи бездіяльність), за інших (вчинки недієздатних, залежних від певного соціального суб'єкта осіб), а також за власне життя (не тільки в біологічному, а й соціальному його розумінні). Тобто акцентується на підставі, через яку настає відповідальність. І тут юридична відповідальність проявляється як символ справедливості, закону, авторитету, доцільності, обґрунтованості, гуманності.

8. З точки зору психосеміотики, відповідальність базується на психологічному усвідомленні та нормативному закріпленні певних дій (стереотипів чи поведінкових знаків) соціальних суб'єктів як обов'язків, а також на можливості застосування державно-правового примусу (в різних формах) у разі невиконання цих обов'язків. Вибір певного варіанту поведінки передбачає свободу соціального суб'єкта як свідому, цілеспрямовану діяльність на підставі пізнаної необхідності. Відповідальність – це вибір найбільш раціонального способу дії (бездіяльності) в умовах свободи. Свобода, таким чином, виступає передумовою відповідальності.

Юридична відповідальність соціального суб'єкта має індивідуальний характер, особливо якщо йдеться про «відповідальність перед». Адже цій категорії властивий прояв здатності людини розрізняти добро і зло та робити вибір між ними, усвідомлювати обов'язок і виконувати його завдяки совісті (сумлінню) та волі. На відміну від «відповідальності за» «відповідальність

перед» наголошує на інстанції (чи особі), з якою (або щодо якої) в соціального суб’єкта виникає правовідношення відповідальності.

9. Загалом психосеміотика правовідносин дає змогу структурувати їх на психологічні етапи: 1) формування правових знаків за допомогою засобів мислення; 2) їх передача та сприйняття у процесі правової комунікації; 3) певне реагування на них (виконання, дотримання їх змісту – правомірна поведінка; порушення, нехтування – протиправна); 4) відповідальність (виховання почуття «відповідальності перед» або настання «відповідальності за»).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апель К.-О. Дискурсивна етика: політика і право / К.-О. Апель; пер. з нім. – К.: Укр. філос. фонд, 1999. – 74 с.

2. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Х. Арендт; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с.

3. Артемьева Е. Основы психологии субъективной семантики / Е. Артемьева; под ред. И. Ханиной. – М.: Наука; Смысл. – 1999. – 350 с.

4. Архипов С. Субъект права: теоретическое исследование / С. Архипов. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 469 с.

5. Бабенко В. В. Семіотичний інструментарій у комунікативній стратегії українського телебачення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунікацій: спеціальність 27.00.06 «Прикладні соціально-комунікаційні технології» / Вікторія Володимирівна Бабенко. – К., 2008. – 16 с.

6. Балинська О. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія / О. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.

7. Балинська О. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник / О. Балинська, Т. Гарасимів. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.

8. Балинська О. Семіотика права: монографія / О. Балинська. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.

9. Балинська О. Семіотика права як філософсько-правова парадигма: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.12 / Ольга Михайлівна Балинська. – Львів, 2013. – 32 с.

10. Бандура О. Єдність цінностей та істини у праві / О. Бандура. – К.: НАВСУ, 2000. – 200 с.

11. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 352 с.

12. Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Ф. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.

13. Бачинин В. Энциклопедия философии и социологии права / В. Бачинин. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с.

14. Бачинін В. Філософія права / В. Бачинін, М. Панов. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.

15. Бачинин В. Философия права и преступления / В. Бачинин. – Х.: Фолио, 1999. – 607 с.

16. Березін А. М. Психологічні чинники генезису національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Андрій Миколайович Березін. – К., 2002. – 208 с.

17. Бергер Дж. Искусство видеть / Джон Бергер; пер. с англ. Е. Шраги. – СПб.: Клаудберри, 2012. – 184 с.

18. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон. – М.: Канон, 1994. – 384 с.

19. Бернюков А. Юридичне мислення як гносеологічна основа правової герменевтики / А. Бернюков // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – Вип. 3. – С. 385–393.

20. Бех І. Від волі до особистості / І. Бех. – К.: Україна–Віта, 1995. – 228 с.

21. Бочаров Д. Функціонування доказів як семіозис: від фактичних даних – до фактів / Д. Бочаров // Право України. – 2012. – № 7. – С. 127–132.

22. Бочаров Д. Юридичний доказ як динамічна знакова конструкція / Д. Бочаров // Право України. – 2011. – № 2. – С. 186–191.

23. Бронуэн М. Словарь семиотики / М. Бронуэн, Р. Фелицитас. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с.

24. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини / В. Брюггер // Проблеми філософії права. – К.-Чернівці: Рута, 2003. – Т. 1. – С. 136–146.

25. Булатов М. Філософський словник / М. Булатов. – К.: Стилос, 2009. – 575 с.

26. Бюлер К. Теория языка: репрезентативная функция языка / К. Бюлер. – М.: Прогресс, 2000. – 501 с.

27. Вальверде К. Философская антропология / К. Вальверде. – М.: Христианская Россия, 2000. – 387 с.

28. Васильев В. Юридическая психология / В. Васильев. – 5-е изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.

29. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.–Ірпінь: ВТ «Перун», 2004. – 1440 с.

30. Выготский Л. Психология / Л. Выготский. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.

31. Вильсон Дж. Т. Поведенческая терапия (глава из книги «Современная психотерапия») / Дж. Т. Вильсон // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2003. – 3 сент. – С. 38–77.

32. Вилюнас В. Психологические механизмы мотивации человека / В. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.

33. Винер М. Право и коммуникация / М. Винер // Человек управляющий. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с. – С. 3–196.

34. Вовк В. М. Римське право як феномен правової дійсності: дис. ... докт. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Вікторія Миколаївна Вовк. – К., 2011. – 443 с.

35. Гарасимів О. Філософсько-правовий аспект соціальної відповідальності в діяльності органів внутрішніх справ: монографія / О. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 188 с.

36. Гарасимів Т. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія / Т. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 524 с.

37. Гарт Г. Л. А. Спричинення і відповідальність / Г. Л. А. Гарт, А. М. Гоноре // Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Таращука. – К.: Основи, 2007. – 1256 с.

38. Гвоздік О. Логіко-онтологічний аспект оптимізації правотворчої діяльності / О. Гвоздік // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціальному та пострадянському просторі: матер. міжнар. наук.-практ. семінару (м. Київ, 23–24 вересня 2005 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2006. – С. 48–59.

39. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К.: Юніверс, 2000. – 330 с.

40. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Наука, 2000. – 495 с.

41. Горелов И. Безмолвной мысли знак: рассказы о невербальной коммуникации / И. Горелов, В. Енгалычев. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 240 с.

42. Горелов И. Соотношение невербального и вербального в коммуникативной деятельности / И. Горелов // Общая психолингвистика. – М.: Лабиринт, 2004. – С. 194–229.

43. Гребеньков Г. Очерки по философий права: монография / Г. Гребеньков. – Донецк: Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2009. – 213 с.

44. Грыгар М. Знакотворчество. Семиотика русского авангарда / М. Грыгар. – М.: Академический проект, 2007. – 520 с.

45. Гришина Н. В. Соціально-правовий аспект адміністративної відповідальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Наталія Вікторівна Гришина. – Х., 2008. – 21 с.

46. Грищук В. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В. Грищук. – Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2012. – 736 с.

47. Грищук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О. Грищук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.

48. Гумбольдт В. Избранные труды по общему языкознанию / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 196 с.

49. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии: в 2 кн. – Кн. I: Общее введение в чистую феноменологию / Э. Гуссерль. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. – 336 с.

50. Debray R. Transmitting culture / R. Debray. – New York: Columbia University Press, 2004.

51. Дмитрієнко І. Первісна українська правова культура: початкові форми художньо правової свідомості, культури та їх артефактів – першооснови нормативно-правового світоосмислення / І. Дмитрієнко // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 112–119.

52. Дрешпак В. М. Функціонування семіотичних утворень у державному управлінні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. наук з держ. управл.: спеціальність 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Валерій Михайлович Дрешпак. – Х., 2011. – 20 с.

53. Дуброва О. В. Архетипна пам’ять та її семіотичні відповідники у творах Волта Вітмена та Богдана-Ігоря Антонича: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спеціальність 10.01.05 «Порівняльне літературознавство» / Оксана Володимирівна. Дуброва. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

54. Дудаш Т. І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Тамара Іванівна Дудаш. – Львів, 2008. – 18 с.

55. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. А. Погоняйло и В. Резник. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.

56. Євтушенко І. В. Роль архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб'єкта до близьких йому людей (на основі дослідження міфів, казок та психомалюнків): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ірина Володимирівна Євтушенко. – Черкаси, 2004. – 371 с.

57. Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1960. – 464 с. – С. 368–379.

58. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія / А. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.

59. Жоль К. Мысль. Слово. Метафора. Проблемы семантики в философском освещении / К. Жоль. – К.: Наукова думка, 1984. – 304 с.

60. Журавлев И. Психосемиотика телесности / И. Журавлев, Е. Никитина, Ю. Сорокин, Д. Реут, А. Тхостов; под общ. ред. и с предисл. И. Журавлева, Е. Никитиной. – Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 152 с.

61. Зархіна С.Е. Мова права як предмет філософсько-правового аналізу: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Стела Едуардівна Зархіна. – Х., 2005. – 205 с.

62. Зверинцев А. Коммуникационный менеджмент: рабочая книга менеджера PR / А. Зверинцев. – 2-е изд., испр. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – 288 с.

63. Іванчук Н. В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної української держави: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Наталія Віталіївна Іванчук. – К., 2007. – 185 с.

64. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 440 с.

65. Ильенков Э. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении / Э. Ильенков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 468 с.

66. Ингарден Р. Об ответственности и ее онтических основах / Р. Ингарден // Книжечка о человеке. – М.: МГУ, 2010. – 208 с.

67. Иойрыш А. Правовые и этические проблемы клонирования человека / А. Иойриш // Государство и право. – 1998. – № 11. – С. 87–93.

68. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант; пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.

69. Кельман М. Загальна теорія держави і права: підручник / М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома. – Львів: Новий Світ-2000, 2007. – 584 с.

70. Кельман М. Методологічні проблеми теорії держави і права: курс лекцій / М. Кельман. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 124 с.

71. Квас О. В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання: дис. … канд. психол. наук: 19.00.05 / О. В. Квас. – К., 2002. – 203 с.

72. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122. (зі змінами).

73. Козловський А. Право як пізнання: вступ до гносеології права / А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.

74. Колесников А. Философская компаративистика: Восток-Запад: учебное пособие / А. Колесников. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – 390 с.

75. Кондаков И. Психология. Иллюстрированный словарь / И. Кондаков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.

76. Копоть В. О. Концептуальні основи правового реалізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність

12.00.12 «Філософія права» / Володимир Олегович Копоть. – К., 2008. – 15 с.

77. Коробка В. Правовое мировоззрение: в 2 ч. – Ч. 1: Становление и развитие: монография / В. Коробка. – Донецк: Донецкий юридический институт Луганского государственного университета внутренних дел им. Э.А. Дидоренко, 2008. – 152 с.

78. Коробка В. Правовое мировоззрение: в 2 ч. – Ч. 2: Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства: монография / В. Коробка. – Донецк: Донецкий юридический институт Луганского государственного университета внутренних дел им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 244 с.

79. Королева Н. Н. Психосемиотика субъективных реальностей личности: дис. … докт. психол. наук: специальность 19.00.01 / Наталья Николаевна Королева. – СПб., 2006. – 488 с.

80. Котюк В. Основи держави і права: навч. посібник / В. Котюк. – 3-є вид., доп. і перероб. – К.: Атіка, 2001. – 432 с.

81. Krawietz W. The Concept of Law Revised – Directives and Norms in the Perspectives of a New Legal Realism / W. Krawietz // Ratio Juris. – 2001. – Vol. 14. – № 1. – P. 32–48.

82. Кравиц В. Пересмотр понятия права: директивы и нормы с точки зрения нового правового реализма / В. Кравиц; пер. с англ. // Российский ежегодник теории права. – 2008. – № 1. – С. 433–445.

83. Кравченко А. Міфологічне та релігійне світовідчуття в осмисленні права / А. Кравченко. – Філософські обрії. – 2009. – № 21. – С. 186–195.

84. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс; Энциклопедия, 1994. – 576 с.

85. Крейдлин Г. Семиотика, или Азбука общения: учеб. пособие / Г. Крейдлин, М. Кронгауз. – М.: Флинта; Наука, 2009. – 5-е изд. – 240 с.

86. Кретов П. В. Гносеологічний аспект філософського символізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спеціальність 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання» / Павло Васильович Кретов. – Одеса, 2000. – 20 с.

87. Кучеровская Н. А. Психосемантическая структура профессионального сознания практикующего психолога: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Наталья Александровна Кучеровская. – К., 2007. – 203 с.

88. Лебедев М. Стабильность языкового значения / М. Лебедев. – изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 168 с.

89. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс; пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.

90. Левченков О. Проблеми правового регулювання суспільних відносин: загальнотеоретичні аспекти: монографія / О. Левченков. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – 528 с.

91. Леонтьев А. А. Деятельный ум / А. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2001. – 380 с.

92. Леонтьев А. Воля // Вестн. МГУ. – Серия 14: психология. – 1993. – № 2. – С. 69–75.

93. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность / А. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 425 с.

94. Леонтьев А. Н. Эволюция психики / А. Н. Леонтьев. – М.– Воронеж, 1999.

95. Леонтьев А. Н. О дальнейшем психологическом анализе деятельности / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 247–250.

96. Леонтьев Д. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

97. Лозова О. Психосемантика етнічної свідомості / О. Лозова. – К.: Освіта України, 2007. – 402 с.

98. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров: Человек. Текст. Семиосфера. История / Ю. Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.

99. Лотман Ю. Культура и взрыв / Ю. Лотман. – М.: Прогресс Гнозис, 1992. – 270 с.

100. Лотман Ю. Семиосфера / Ю. Лотман. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.

101. Макаров А. Феномен надиндивидуальной памяти (образы – концепты – рефлексия): монография / А. Макаров; науч. ред. А. Грякалов. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2009. – 216 с.

102. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.

103. Максимюк О. Д. Принцип невідворотності юридичної відповідальності: гносеологічний підхід: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Олександр Дмитрович Максимюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 21 с.

104. Малахов В. Етика: навч. посібник / В. Малахов. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2001. – 384 с.

105. Маленко С. А. Феноменологія архетипу в системі соціокультурного освоєння колективного несвідомого (на матеріалах творчості К. Г. Юнга): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Сергій Анатолійович Маленко. – К., 1998. – 179 с.

106. Махлина С. Семиотика культуры повседневности / С. Махлина. – СПб.: Алетейя, 2009. – 232 с.

107. Махній М. Невербаліка і культура / М. Махній. – К.: Blox.ua, 2009 [Електронний варіант]. – Режим доступу: makhnii.blogspot.com/ 2010/10/blog-post.html

108. Машталер А. А. Соціодинаміка свідомості у вимірах особистісного буття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

філософ. наук: 09.00.03 / Антоніна Анатоліївна Машталер. – К., 2003. – 17 с.

109. Мейер В. Методы поведенческой терапии / В. Мейер, Э. Чессер. – СПб.: Речь, 2001. – 247 с.

110. Мельничук Н. Категорії злочин та покарання в європейській філософській традиції: монографія / Н. Мельничук. – Львів: Край, 2009. – 360 с.

111. Мережко А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): монография / А. Мережко. – Одеса: Фенікс, 2012. – 244 с.

112. Мережко А. Юридическая семиотика и юридическая герменевтика / А. Мережко // Государственная практика: Газета українських юристів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.ua/article.php ?id=10001433

113. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия / М. Мерло-Понти; под ред. И. С. Вдовиной. – СПб: «Ювента»; «Наука» РАН, 1999. – 607 с.

114. Мышление: процесс, деятельность, общение / под ред. А. В. Брушлинского. – М.: Наука, 1982. – 288 с.

115. Мид Дж. Интернализованные другие и самость / Дж. Мид // Американская социологическая мысль / под. ред. В. И. Добенькова. – М.: Изд-во Международного ун-та бизнеса и управления, 1996.

116. Михайлов Ф. Избранное / Ф. Михайлов. – М.: Индрик, 2001. – 576 с.

117. Моррис Ч. У. Знаки и действия / Ч. У. Моррис // Семиотика: антология / сост. Ю. С. Степанов. – изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 129–143.

118. Моррис Ч. Основания теории знаков / Ч. Моррис // Семиотика: антология / сост. Ю. С. Степанов. – изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 45–97.

119. Налимов В. Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектоника личности / В. Налимов. – изд. 3-е. – М.: Академический проект; Парадигма, 2011. – 399 с.

120. Немов Р. Психология: В 3 кн. – Кн. 1: Общие основы психологии / Р. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – 688 с.

121. Нерсесянц В. Философия права / В. Нерсесянц. – М.: Норма-Инфра, 2005. – 656 с.

122. Нечипоренко В. О. Філософсько-правовий аналіз легітимності правової держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Віталій Олександрович Нечипоренко. – К., 2003. – 17 с.

123. Обращение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – 176 с.

124. Овчинников А. Правовое мышление: автореферат дисс. на соискание уч. степени докт. юрид. наук. – Краснодар, 2004. – 48 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.srinest.com/book_744_chapter_8_7.html.

125. Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень / О. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2011. – № 1. – С. 48–56.

126. Павлишин О. Теоретичні витоки, предмет і структура семіотики права / О. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – 2011. – № 2. – С. 44–51.

127. Петренко В. Основы психосемантики / В. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб.: Питер, 2005. – 480 с.

128. Петрова Е. А. Визуальная психосемиотика общения: дисс. ... докт. психол. наук: 19.00.01 / Елена Алексеевна Петрова. – М., 2000. – 402 с.

129. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология / Ж. Пиаже. – СПб.: Питер, 2004. – 160 с.

130. Пиаже Ж. Схемы действия и усвоения языка // Семиотика: антология / сост. Ю. С. Степанов. – изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 144–148.

131. Польшина О. Г. Психосемантичні особливості сприймання студентами народної орнаментальної символіки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ольга Григорівна Польшина. – К., 2005. – 209 с.

132. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): дисс. ... докт. юрид. наук: специальность 12.00.01 / Андрей Васильевич Поляков. – СПб., 2002.

133. Поляков А. Постклассическое правоведение и идея коммуникации / А. Поляков // Правоведение. – 2006. – № 2. – С. 26–43.

134. Постовалова В. И. Язык как деятельность: Опыт интерпретации концепции В. Гумбольдта / В. И. Постовалова. – М.: Наука, 1982. – 223 с.

135. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. – 3-е изд., доп.. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.

136. Почепцов Г. Семиотика / Г. Почепцов. – К.: Рефл-бук; Ваклер, 2000. – 432 с.

137. Психосемиотика телесности / под общ. ред. и с предисл. И. В. Журавлева, Е. С. Никитиной. – изд. 2-е. – М.: Кн. дом. «ЛИБРОКОМ», 2009. – 152 с.

138. Пустой знак // Энциклопедия современной эзотерики: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://filosofi-online.ru/ filosofskij-slovar/524-pustoj-znak.html

139. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави / П. Рабінович. – вид. 6-е. – Х.: Консум, 2002. – 160 с.

140. Рабінович С. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія / С. Рабінович. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 576 с.

141. Речицкий В. Символическая реальность и право: монография / В. Речицкий. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – 732 с.

142. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 2002. – 218 с.

143. Розенталь М. Философский словарь / М. Розенталь, П. Юдина. – М.: Политиздат, 1963. – 544 с.

144. Розин В. Семиотические исследования / В. Розин. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. – 256 с.

145. Рубинштейн С. Основы общей психологии: в 2 т. / С. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1. – 348 с.; Т. 2. – 323 с.

146. Савельева М. Ю. Введение в метатеорию сознания / М. Ю. Савельева. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 334 с.

147. Семитко А. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. Семитко. – Екатеринбург: Изд-во Урал. юрид. академии; Изд-во Гуманитарного ун-та, 1996. – 249 с.

148. Семиотика: антология / сост. Ю. С. Степанов. – изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.

149. Skolimowsky H. Model of reality as mind. Old and New Questions in Physics, Cosmology, and Theoretical Biology. Essays in Honor of W. Jourgrau / H. Skolimowsky. – New York.: Plenum Press, 1983. – P. 769–788.

150. Сливка С. Природне та надприродне право: монографія: у 3 ч. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд / С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.

151. Словник іншомовних слів Мельничука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slovopedia.org.ua/42/53382/282675.html.

152. Соломоник А. Парадигма семиотики: Очерки по общей семиотике (с приложением словаря семиотических терминов) / А. Соломоник. – 2-е изд. – М.: URSS, 2012. – 336 с.

153. Соломоник А. Позитивная семиотика: О знаках, знаковых системах и семиотической деятельности / А. Соломоник; под ред. Г. Е. Крейдлина. – изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2011. – 192 с.

154. Соломоник А. Семиотика и теория познания / А. Соломоник. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 192 с.

155. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

156. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 432 с.

157. Степанов Ю. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю. Степанов; отв. ред. В. Нерознак. – изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 336 с.

158. Табачковский В. Человеческое мироотношение: данность или проблема? / В. Табачковский. – К.: Наукова думка, 1993. – 254 с.

159. Токарська А. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності: монографія / А. Токарська. – Львів, 2005. – 284 с.

160. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 / Антоніна Семенівна Токарська. – К., 2008. – 38 с.

161. Улыбина Е. Психосемантика обыденного сознания / Е. Улыбина. – М.: Смысл. – 2001. – 263 с.

162. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.

163. Философия права: учебник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов и др.; под ред. О. Г. Данильяна. – Х.: Прапор, 2005. – 384 с.

164. Философия права Льва Петражицкого // Кодекс: правовой научно-практический журнал. – 2000. – № 1. – С. 10–11.

165. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ / З. Фрейд. – М.: Экспо, 2001. – 347 с.

166. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М.: Изд. центр «Academia», 1995. – 245 с.

167. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. – Т. 2 / Х. Хекхаузен. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.

168. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356 (зі змінами).

169. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: дис. ... докт. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Михайло Михайлович Цимбалюк. – К., 2009. – 382 с.

170. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія / М. М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.

171. Циркин В. Физиологические основы психической деятельности и поведения человека / В. Циркин, С. Трухина. – М.: Медицинская книга, 2001. – 475 с.

172. Чала Ю. П. Відтворення культурно-маркованих знаків вікторіанської доби в українських перекладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спеціальність 10.02.16 «Перекладознавство» / Юлія Петрівна Чала. – К., 2006. – 16 с.

173. Чантурія А. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спеціальність 09.00.03 / Анжеліка Володимирівна Чантурія. – Луганськ, 2006. – 174 с.

174. Честнов И. Диалогическая антропология права как постклассический тип правопонимания: к формированию новой

концепции / И. Честнов // Российский ежегодник теории права. – СПб.: ООО «Универ. издат. консорц. «Юридическая книга», 2011. – С. 67–83.

175. Честнов И. Принцип диалога в современной теории права: Проблемы правопонимания: дисс. ... докт. юрид. наук: специальность 12.00.01 / Илья Львович Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.

176. Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико-правової «міфології» / Володимир Шаповал // Дзеркало тижня. – 2008. – № 29 (708). – 9–15 серп.

177. Шарипін А. Антропологізм та когнітивна семантика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спеціальність 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання» / А. Шарипін. – К., 2008. – 16 с.

178. Шафиров В. Естественно-позитивное право: природа, генезис, эволюция / В. Шафиров // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Восьмого Міжнар. «круглого столу», 7–8 грудня 2012 р. – Львів: Галицький друкар, 2012. – 596 с. – С. 541–551.

179. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса: монография / Е. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.

180. Шмелёв А. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А. Шмелёв. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 158 с.

181. Шпет Г. Внутренняя форма слова (этюды и вариации на темы Гумбольдта) / Г. Шпет. – 3-е изд. – М.: КомКнига/URSS, 2006. – 217 с.

182. Шрейдер Ю. О семантических аспектах информации / Ю. Шрейдер // Берг А. И. Информация и кибернетика. – М.: Советское радио, 1967. – 258 с.

183. Шульга А. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія / А. Шульга. – Х.: Майдан, 2013. – 412 с.

184. Щедровицкий Г. О методе семиотического исследования знаковых систем / Г. Щедровицкий // Семиотика и восточные языки: сборник. – М.: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1967. – С. 19–47.

185. Якобсон Р. Язык в отношении к другим системам коммуникации / Р. Якобсон // Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 445 с.